

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober). Meer informatie op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie

Ruth van den Akker
Marjolein Van Bavel
Greetje Bijl (pr)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Anaïs Van Ertvelde (pr)
Stefan Meysman
John Soedirman (eindredactie)
Kirsten Zimmerman (hoofdreducteur)

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam
tel: 020 - 30 31 500
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering. Voor instellingen kost *Historica* €27,50. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden via de website, door te bellen, of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004 1029 80 (de BIC-code is INGBNL2A). U kunt ook een briefkaart sturen naar de Vereniging voor Gendergeschiedenis, dan ontvangt u een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom!

Inleveren kopij

Artikelen zijn welkom op het adres:
historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)

Greetje Bijl (*Historica*)
saartjes3@hotmail.com
Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)
ellen@warande30k.nl
Julie Carlier
julie.carlier@ugent.be
Els Flour (penningmeester)
e.flour@amazone.be
Evelien Rijsbosch (Atria)
e.rijsbosch@atria-kennisinstituut.nl
Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria-kennisinstituut.nl).

ISSN 1382-9314

Lay-out: Pien Steringa

Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl
Druk: Drukwerkdeal.nl
Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: foto van Petronella van Heerden uit het archief van François van Heerden.

In dit nummer

/ 20e-eeuwse geschiedenis /

- 3 "Ik ga een nieuw leven beginnen en het is van mij." Petronella van Heerden (1887-1975), de eerste vrouwelijke arts in Zuid-Afrika

Frits B. Lammes

/ Medische geschiedenis/

- 9 De verzorging van het vrouwelijk geslacht: een maatschappelijke kwestie? Gynaecologische chirurgie in Brussel aan het einde van de 19e eeuw

Julie De Ganck

/ Literatuurgeschiedenis /

- 17 Vele schrijfsters in een klein land: het belang van internationale samenwerking

Suzan van Dijk

/ Genderview /

- 24 Atria-directeur Renée Römkes

Ruth van den Akker & Kirsten Zimmerman

/ VVG /

- 29 De VVG in 2013

Margit van der Steen

/ Service /

- 30 Boeken & meer

Onder historicae

Voor de nummers 1 en 2 van dit jaar werkte *Historica* samen met Sophia, het Belgisch netwerk voor genderstudies. Sophia werd in 1989 opgericht door een groep van academici en activistes om feministisch onderzoek, dat in België nauwelijks institutionele erkenning genoot, zichtbaarder te maken. Vandaag is de tweetalige non-profit in Amazone te vinden, het Brusselse gebouw voor de vrouwenbewegingen, waar Sophia werkt aan het ondersteunen en ontwikkelen van genderonderwijs en -onderzoek. Sophia zorgt daarbij voor samenwerking tussen de verschillende universiteiten, tussen activisme en de academische wereld, over de Nederlands/Franse taalgrens heen.

Hoe doet Sophia dat? Wel, door het organiseren van symposia en lezingen, door een onlinebibliotheek met genderpublicaties en door een onlinegids genderstudies waarin de belangrijkste Belgische studievakken, onderzoekscentra en onderzoek(st)ers in genderstudies staan. Verder publiceert Sophia een nieuwsbrief met alles wat geïnteresseerden moeten weten over genderstudies: oproepen voor papers, studiedagen, publicaties, vacatures, masterclasses, enz. Sophia lobbyt ook en werkt aan projecten, met succes: de Vlaamse regering keurde onlangs de oprichting van een master 'Gender en Diversiteit' goed. Een primeur voor België, dat tot nu toe een van de weinige Europese landen was zonder opleiding genderstudies. Deze eenjarige master gaat van start in september 2014 (zie www.mastergenderendiversiteit.be).

Afgelopen oktober bood het vierjaarlijks Sophia-congres 'Genderstudies: een genre apart' een overzicht van de evoluties en debatten binnen het Belgisch genderonderzoek. Dit leverde *Historica* interessante historische bijdragen op. Zo verwerkte Marianne Van Remoortel in het februari-nummer haar presentatie tot het artikel over feministe Emily Faithfull en de vrouwelijke handzetter van de Victoria Press. In hetzelfde nummer publiceerde Sara Touveres Gouveia over de geschiedenis van de huwelijksnacht en -reis in Belgische burgermilieus in 1820-1930. Voor dit nummer schreef *historica* Julie De Ganck een artikel over de ontstaansgeschiedenis in de 19e eeuw van de Brusselse gynaecologie, die nauw samenhangt met de maatschappelijke omstandigheden. Deze en meer genderpublicaties zijn ook te vinden op www.sophia.be. Een abonnement nemen op de nieuwsbrief van Sophia kan ook, via dezelfde website.

Wie graag op de hoogte blijft van genderstudies in Nederland, kan zich abonneren op de nieuwsbrief van *The Netherlands Research School of Genderstudies* (NOG) door een e-mail te sturen naar nog@uu.nl. De NOG (te vinden op www.graduategenderstudies.nl) is opgericht in 1995 en verbonden aan de Universiteit van Utrecht. De onderzoekschool is gespecialiseerd in gender- en postkoloniale studies en verzorgt door het jaar heen (onder andere) de gratis Doing Gender lectures.

Anaïs Van Ertvelde, redacteur van *Historica* en Nederlandstalige coördinatrice van Sophia

Petronella van Heerden (1887-1975), de eerste vrouwelijke arts in Zuid-Afrika

"Ik ga een nieuw leven beginnen en het is van mij"

Petronella van Heerden is in 1916 de eerste vrouw in Zuid-Afrika die het beroep van arts uitoefent en in de jaren twintig wordt ze daar de eerste vrouwelijke gynaecoloog. Van jongs af aan is Van Heerden eigenzinnig: zo ook haar besluit om als meisje niet te trouwen, maar te gaan studeren, in het verre buitenland. Dit artikel geeft een beeld van deze kleurrijke vrouw, die zich haar hele leven voor vrouwen en vrouwenrechten inzette.¹

/ Frits B. Lammes² /

Petronella van Heerden (1887-1975) – Nell voor intimi – is geboren in Bethlehem, in de Oranje Vrijstaat in Zuid-Afrika. Ze komt uit een Afrikaner Boerenfamilie³ en heeft twee broers, die van haar moeder meer vrijheid krijgen dan zij als meisje, wat Van Heerden al vroeg doorheeft. Dit varieert van mogen fietsen tot trainen voor soldaat, oogsten of het recht hebben op vervolgonderwijs. Haar vader, "haar idool"⁴, is 'landdros', een soort kantonrechter (en dus onderdeel van de Vrijstaat-regering). Deze ambtelijke functie maakt dat het gezin waarin Van Heerden opgroeit frequent moet verhuizen, zeker na het uitbreken van de Tweede Boerenoorlog (1899-1902).⁵

Van Heerdens lagereschoolopleiding is hierdoor vertraagd en haar wens om medicijnen te gaan studeren lijkt uitzichtloos. Bovendien is haar moeder van mening dat voor het uitvoeren van de gebruikelijke huishoudelijke taken van een vrouw de lagere school voldoet. Uiteindelijk halen de ouders hun dochter van school, omdat ze ongedisciplineerd en niet intelligent zou zijn.⁶ Haar oudere broer mag verder studeren.

Van Heerden bereidt zich vervolgens thuis op eigen initiatief op de examens voor de middelbare school voor, die de toegang vormt voor de artsenopleiding. Haar ouders echter vinden het beroep van dokter "niet fatsoenlijk voor een meisje"⁷; ze moet trouwen. Maar Van Heerden had in 1905, door haar contact >>

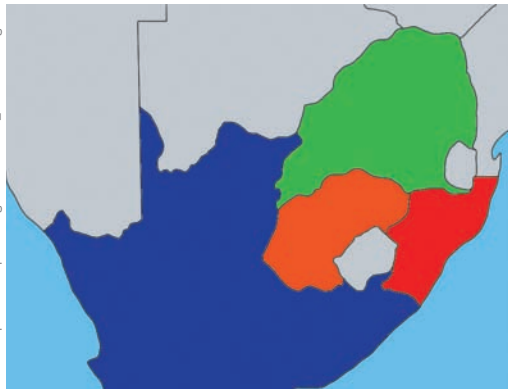

Petronella van Heerden rond 1910

In Wellington 1903 (waar het Hugenotenseminarie was, de lagere school)

Bron: http://nl.wikipedia.org/wiki/Tweede_Boerenoorlog

Zuid-Afrika rond 1900: blauw - Britse Kaapkolonie, groen - Transvaal, oranje - Oranje Vrijstaat, rood - Britse kolonie Natal.

met de oudere Emily Hobhouse, al kennisgemaakt met John Stuart Mill's *The Subjection of Women* (1869) en komt in verzet.

Emily Hobhouse (1860-1926)

Britse feministe en mensenrechtenactiviste die met haar bezoeken aan Zuid-Afrika tijdens de Tweede Boerenoorlog de aandacht van de Britten vestigde op de gruwelijke omstandigheden in de Engelse concentratiekampen waar de vrouwen en kinderen van Boeren gevangen werden gehouden. Voor de (witte) Zuid-Afrikanen is Hobhouse nog steeds een heldin. (bron Wikipedia)

Er volgt een periode van zes maanden extreme halsstarrigheid, waarin ze met niemand spreekt en een hongerdieet volgt. Tenslotte gaan haar ouders overstag en mag Van Heerden alsnog naar de middelbare school in Stellenbosch, die ze vlot voltooit. Een medische opleiding is in Zuid-Afrika echter nog niet voorhanden en door de Boerenoorlog zijn in het gezin de financiële middelen ook niet meer toereikend om een vervolgopleiding te bekostigen.

Dan hoort Van Heerden over het Nederlandse Herman-Costerfonds 'vir boerkinders' en slaagt erin om van dit fonds een studiebeurs te krijgen. Omdat ze een meisje is (!), wordt de beurs omgezet in een lening die ze na afloop van haar studie moet terugbetalen. Ook moet ze een levensverzekering afsluiten. Via een vriendin krijgt Van Heerden een klein stipendium van een Engelse weldoenster en haar vader blijkt bereid om de verzekering te betalen. Zo staat niets haar meer in de weg en kan zij naar Europa vertrekken.

In opleiding tot arts

In 1908 verlaat Van Heerden Zuid-Afrika en gooit introductiebrieven van vrienden en familie in zee: "Ik ga een nieuw leven beginnen en het is van mij"⁸. Ze arriveert in Amsterdam waar ze spoedig in contact komt met andere Zuid-Afrikaanse en Nederlandse studenten. Van Heerden raakt gehecht aan Nederland, vooral aan Amsterdam: "Ek is verlief, verlief op 'n stad"⁹. Ze schrijft uitgebreid in haar twee biografieën *Kerssnuitsels* (1962)¹⁰ en *Die sestiende koppie* (1965)¹¹ over haar studie en het studentenleven in Amsterdam. Mannelijke

Stellenbosch 1904-1906 (waar het Victoria College, Van Heerdens middelbare school, was)

Brief van Van Heerden waarin zij het Herman Costersfonds verzoekt om uitbetaling van haar maandgeld

HERMAN-COSTER-FONDS
LEIDEN
Secretariaat: DAMRAK 50
AMSTERDAM

2 Helmerst 33
Oct 11 1911.

Geachte Dr. Mansuett
Kan ik
Donderdag om 12.30
het geld voor Juni
Juli Aug. komen halen.
We moeten onze college
gelden betalen, en het
schijnt me dat het op
zijn ongelegar nu is,
maar ik heb het zo
ontzettend druka met
colleges en practica
dat ik niet anders kan.

De u dan niet te
zien is, zou u zo
goed willen zijn het
aan Mrs. ? te
geven. (u secretaris).
Met hartelike groeten
Hoogachtend
Mell van Heerden

(archief Zuid-Afrikaans, Amsterdam)

De voor Van Heerdens studie vereiste levensverzekering (1911)

vrienden, bijvoorbeeld, zou Van Heerden, naar eigen zeggen, "onder tafel" drinken.¹² En dat in een tijd waarin het überhaupt niet fatsoenlijk was om in Amsterdam als vrouw alleen over straat te gaan of alleen in het café te zitten.¹³

Ook schrijft Van Heerden over de soms duidelijke minachting van docenten voor de hoogstens 10 procent vrouwelijke medische studenten.¹⁴ In Van Heerdens studiejaar zitten slechts vijf vrouwen.

Lyrisch is ze over professor Treub die in de verloskundekliniek werkt met een staf van vrouwelijke assistenten en over zijn bereidheid om met haar in discussie te gaan. Ze memoreert hoe ze later in crisissituaties in de verloskunde nog steeds aan Treub terugdenkt en aan de adviezen van zijn hoofdzuster De Liefde, die uiteindelijk toch niet zo'n 'kwaaimens' bleek te zijn. Ook memoreert ze haar coassistentschap chirurgie bij de flamboyante professor Lanz, die haar ontzag bijbrengt voor de aseptis.¹⁵ De waardering is kennelijk wederzijds, want ze krijgt een assistentschap aangeboden – voor die tijd zeker uitzonderlijk – wat evenwel niet wordt gesteund door het Studiefonds.

Van Heerden verhuist na haar artsexamen in 1915 naar Londen om de kwalificaties te verkrijgen die zij nodig heeft om als arts in Zuid-Afrika te mogen werken. In de vakantie werkt ze in het Royal Free Hospital, het enige ziekenhuis in Londen dat vrouwelijke studenten toelaat.

Betrokken bij de vrouwenbeweging

Voor de Eerste Wereldoorlog raakt Van Heerden al betrokken bij de beweging voor het vrouwenkiesrecht. In Nederland leert ze Aletta Jacobs (1854-1929) kennen: de eerste vrouwelijke dokter in Nederland en een sturende kracht achter de Nederlandse vrouwenbeweging. Jacobs had overigens tijdens de Tweede Boerenoorlog fel partij getrokken voor de Boeren.¹⁶

In Londen maakt Van Heerden kennis met Emmeline Pankhurst (1858-1928) en haar dochter Christabel (1880-1958) en andere suffragettes. Ook vernieuwt ze haar vriendschap met Emily Hobhouse en de Zuid-Afrikaanse schrijfster Olive Schreiner, die zij beide nog uit haar jeugd in de Oranje Vrijstaat kende. Al deze contacten bereiden Van Heerden voor op latere politieke en emancipatoire activiteiten in Zuid-Afrika.

Als eerste vrouwelijke arts in Zuid-Afrika

Van Heerden keert in 1916 terug naar Zuid-Afrika en gaat al spoedig in haar eigen huisartsenpraktijk in Harrismith aan de slag. Zij is dan de eerste vrouwelijke Zuid-Afrikaanse arts. Men moet wennen aan een vrouwelijke

In Amsterdam

Van Heerden op haar studentenkamer in Amsterdam met de studenten Charles van der Venn, Rolf Reitz en Harry Reitz.

Olive Schreiner (1855-1920)

Een Zuid-Afrikaanse schrijfster die nu vooral nog bekend is van haar feministische roman *The story of an African farm* (1883). Schreiner was betrokken bij en schreef over vrouwenrechten, socialisme en racisme, zoals in het non-fictie boek *Woman and Labour* (1911). (bron Wikipedia)

>>

huisarts, die bovendien opzien baart door te paard in lange broek visites langs boerderijen af te leggen. Zij repareert haar eigen auto, zit bij de jachtclub en rookt nog sigaren ook. Maar na haar inzet tijdens de ernstige epidemie van de Spaanse griep die ook in Zuid-Afrika uitbreekt, spreekt niemand meer over deze bijzonderheden.

In deze tijd (1916-1921) leeft Van Heerden met Gladys Steyn, dochter van Marthinus Theunis Steyn, de president van de Oranje Vrijstaat (1896-1902) tijdens de Tweede Boerenoorlog. Als Van Heerden in 1921 naar Amsterdam vertrekt, gaat Gladys Steyn naar Londen om rechten te studeren. Steyn wordt in 1926 de eerste vrouwelijke advocaat in Zuid-Afrika.¹⁷

Gynaecologie

In 1921 besluit Van Heerden zich te gaan specialiseren in de gynaecologie, een dan nog verwaarloosd veld. Ze is diep onder de indruk van het lijden dat ze heeft gezien bij vrouwelijke patiënten en ze heeft het gevoel dat vrouwelijke gynaecologen in het bijzonder nodig zijn.¹⁸ Ze keert terug naar Londen voor een verdere chirurgische opleiding, want de Engelse kwalificatie is noodzakelijk om in Zuid-Afrika te worden erkend.

Haar goede herinnering aan professor Treub brengt haar daarna weer naar Amsterdam, maar Treub is ondertussen overleden en opgevolgd door professor Van Rooy. Deze reikt haar een onderwerp aan voor promotieonderzoek: het nieuwe ziektebeeld 'adenomyose' – een aandoening die wij nu kennen als endometriose.¹⁹ Van Heerden verricht microscopisch onderzoek naar alle 79 ovaria die in een jaar in de Amsterdamse Vrouwenkliniek werden verwijderd. In slechts één geval vindt zij endometriumweefsel: de indicaties voor het verwijderen van de eierstokken waren dan ook zeer divers.

Van Heerden is zich bewust van de eigenheid van haar moedertaal en verzoekt de faculteit om haar proefschrift in het Afrikaans te mogen schrijven. Dit verzoek wordt gehonoreerd, een unicum. Ze promoveert in 1923 op de dissertatie *Die sogenaamde adenomyose van die overarium*.²⁰ Dit is de eerste doctorale thesis in het Afrikaans.

Nadat ze eerst nog een half jaar in de Weense gynaecologische kliniek van dokter Halban²¹ heeft geassisteerd, keert Van Heerden terug naar Zuid-Afrika. Ze vestigt zich in Kaapstad als de eerste vrouwelijke gynaecoloog in Zuid-Afrika en voert daar tot 1943 haar praktijk.

Maatschappelijke betrokkenheid

Al spoedig begeeft Van Heerden zich op politiek terrein en komt zij in het openbaar uit voor haar lesbische geaardheid (al verzwijgt ze die in haar autobiografieën uit de jaren zestig²²). Ze speelt in de jaren twintig een belangrijke rol in de totstandkoming van het kies-

Van Heerden vlak na haar artsexamen in Londen (1915)

Van Heerden als huisarts in Harrismith (omstreeks 1920)

Met haar neefje François van Heerden (1933)

recht voor blánke vrouwen in 1930. Ze neemt met name de weerstand tegen het vrouwenkiesrecht weg bij de vrouwelijke leden van de streng-orthodoxe Nederduits-Gereformeerde Kerk door vurig te pleiten op politieke bijeenkomsten.

In de jaren dertig en veertig is Van Heerden een prominente figuur voor de Zuid-Afrikaanse cultuur en politiek.²³ Haar achtergrond in de Oranje Vrijstaat en ervaringen in de Tweede Boerenoorlog maken haar tot een Afrikaner nationalist.²⁴ Ze is actief lid van de Nasionale Party (opgericht in 1913), maar neemt halverwege de jaren dertig in woord en geschrift al duidelijk afstand van de politiek van Afrikaner nationalist zoals Daniël Malan²⁵, om eind jaren dertig echt af te haken. Van Heerden protesteert tegen de steeds sterker wordende fascistische tendensen en de invoering van de rassenscheiding. Al in 1936 waarschuwt ze dat het ontnemen van basale privileges van de zwarte bevolking de bestaande loyaliteit zal doen verdwijnen en dat het kan leiden tot veel agressie tegen de blanke bevolking.²⁶

Eind jaren dertig noemt Van Heerden zichzelf socialist en ze heeft zelfs communistische opvattingen (maar ook dit vermeldt ze niet in haar autobiografieën²⁷). Ze schrijft over het opkomende fascisme in Europa en reist eind jaren dertig naar Spanje om de republikeinen te helpen in de Spaanse burgeroorlog.

In 1940, als Hitler Nederland binnenvalt, gaat Van Heerden in dienst van het medische corps van het Zuid-Afrikaanse leger. Dit in tegenstelling tot veel Afrikaner nationalist die sympathie hebben voor Hitler en tegen de Engelsen zijn. En ook hier zet Van Heerden zich in: ze strijdt voor gelijke rechten voor vrouwen in het leger.

In 1943 trekt Van Heerden zich terug op de 'familie plaas' in Harrismith, waar ze met haar levensgezellin Irene (Freddie) Leich Heseltine succesvol op het boerenbedrijf werkt. De twee vrouwen kenden elkaar van vroeger: Heseltine bezocht Van Heerden al in Londen in 1915.

Over Van Heerdens latere jaren is minder bekend. Ze wordt opnieuw lid van een Afrikaner nationalistische partij: de Herenigde Nasionale Party (1940-1948), die in 1948 de apartheid inzet. Uiteindelijk overlijdt ze in 1975 in Kaapstad.

Van Heerdens plek in de geschiedenis

Officiële erkenning van Van Heerdens baanbrekende verdiensten komt pas laat op gang. In 1968 wordt ze benoemd tot erelid van de Zuid-Afrikaanse Vereniging van Verloskundigen en Ginekoloë. Pas veel later volgt de erkenning daarbuiten: als 'eerste vrouwelijke geneesheer', maar ook als vrouw die door haar politieke en emancipatoire activiteiten een pioniersrol vervulde in Zuid-Afrika. De afschaffing van de apartheid zal zeker bij hebben gedragen aan de waardering die haar later toekwam.

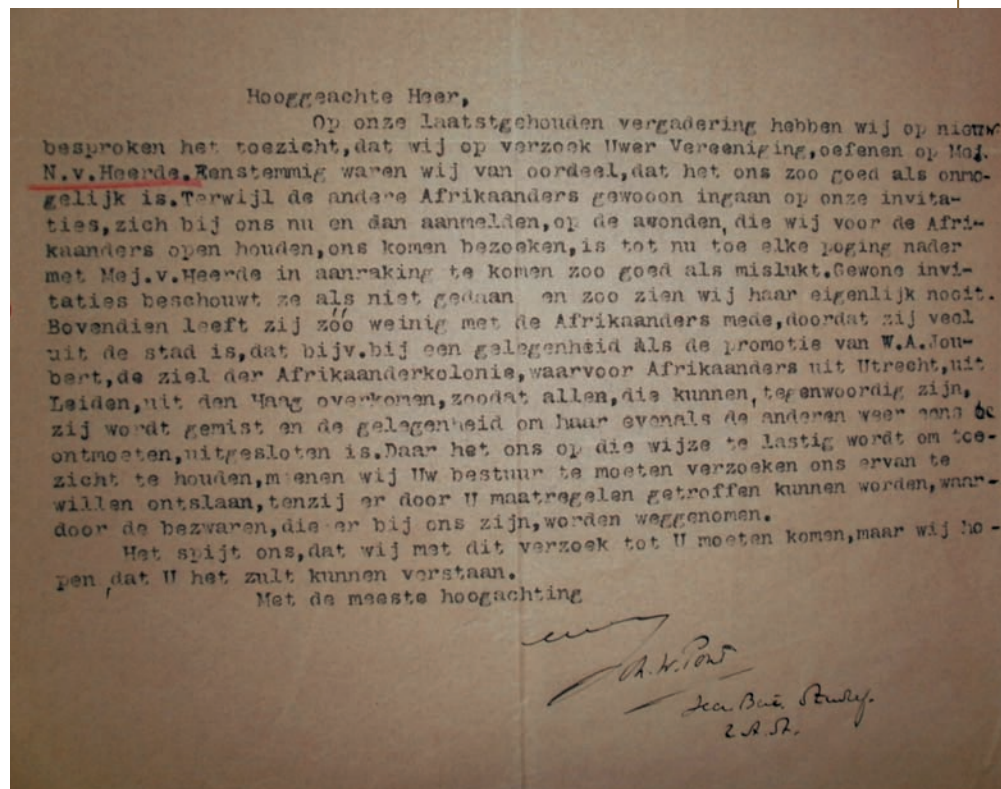
Zo wordt Van Heerden in toenemende mate een icoon van de vrijmaking van de vrouw in >>

Van Heerden op een receptie van de Zuid-Afrikaanse Vereniging van Verloskundigen en Ginekoloë (1970)

Het Zuid-Afrikahuis

Het archief van het Zuid-Afrikahuis aan de Keizersgracht 141 te Amsterdam was een van de bronnen voor materiaal over Petronella van Heerden. Zo zijn daar nog verscheidene originele brieven te vinden, onder andere over de zorgen die bij de curatoren van het fonds bestonden over de eigenheid van Petronella. Zie bijvoorbeeld de brief hieronder.

de Zuid-Afrikaanse maatschappij, aldus literatuur- en taalwetenschapper Annemarié van Niekerk.²⁸ Zij ziet Van Heerden als een vrouw die haar stempel heeft gedrukt op de geschiedenis: ze verrichtte pionierswerk op medisch gebied, schreef haar autobiografie en was politiek actief (voor het vrouwenkiesrecht en tegen fascisme). En dat allemaal als vrouw. Maar tegelijkertijd, stelt Van Niekerk, komt Van Heerden bijna niet voor in de geschiedenisboeken.²⁹ Dat kan te maken hebben met haar socialisme, feminisme en antiracisme; die onderwerpen gingen te veel in tegen de in de Zuid-Afrikaanse maatschappij verankerde ideologieën.³⁰ En, zoals letterkundige Louise Viljoen argumenteert, Van Heerdens lesbisch zijn vergemakkelijkte haar canonisering ook niet.³¹ Maar de persoon van Petronella van Heerden is het bewijs is dat het de moeite waard is om vergeten vrouwen uit de geschiedenis naar voren te halen.³²

In Nederland is ook aandacht voor Van Heerden. Bijzonder hoogleraar Zuid-Afrikaanse letterkunde Ena Jansen noemde haar bijvoorbeeld uitdrukkelijk in haar oratie voor de Vrije Universiteit in Amsterdam.³³ En het Zuid-Afrikaanshuis in Amsterdam organiseerde in 2009 een symposium over Petronella van Heerden, in hun beschrijving: "Een uiterst zelfstandige, volgens sommigen wilde vrouw".³⁴

Van Heerden met haar ouders en broer op het boekomslag van haar eerste autobiografie *Kerssnuitsels* (de foto dateert van ongeveer 1890).

Noten:

- 1 En ook in de liefde voor vrouwen koos.
- 2 Met aanvullingen door Kirsten Zimmerman (hoofdredacteur *Historica*)
- 3 Afrikaners (en de subgroep Boeren) zijn de blanke Afrikaanstalige inwoners van Zuid-Afrika. Zij waren oorspronkelijk van Nederlandse en Duitse afkomst en hun taal is grotendeels afgeleid van het Nederlands. De Boeren zijn de Voortrekkers en hun nakomelingen: Nederlandstalige Afrikaner boeren (en hun nazaten), die tussen 1830 en 1850 emigreerden uit de door de Britten geannexeerde Kaapkolonie naar het binnenland van Zuid-Afrika (de Grote Trek) om hier hun eigen onafhankelijke Boerenstaten te stichten: de Zuid-Afrikaanse Republiek (Transvaal) en de Oranje Vrijstaat. (bron Wikipedia)
- 4 Louise Viljoen, 'Nationalism, gender and sexuality in the autobiographical writing of two Afrikaner women', in: *Social Dynamics: A journal of African studies*, published online 21 August 2008, p. 189.
- 5 In de Tweede Boerenoorlog (1899-1902) stonden de Boeren van de Zuid-Afrikaanse Republiek (Transvaal) en de Oranje Vrijstaat tegenover het Britse Rijk. De Britten pasten in deze oorlog voor het eerst de tactiek van de verschroeiende aarde en concentratiekampen toe. Uiteindelijk behaalde het Verenigd Koninkrijk een magere overwinning en de Boerenrepublieken verloren hun onafhankelijkheid. Terwijl in de Eerste Boerenoorlog (1880-1881) de Boeren juist hadden gewonnen. (bron Wikipedia)
- 6 L. Viljoen, 'Nationalism, gender and sexuality.', p. 189.
- 7 L. Viljoen, 'Nationalism, gender and sexuality.', p. 189.
- 8 "Ek gaan 'n nuwe lewe in en dis myne", in L. Viljoen, 'Nationality, gender and sexuality.', p. 189.
- 9 Petronella van Heerden, *Kerssnuitsels*, Kaapstad, 1962, p. 28. De titel betekent 'kaarssnuitsels', van het snuiven van een kaars.
- 10 P. van Heerden, *Kerssnuitsels*.
- 11 Petronella van Heerden, *Die sestiende koppie*, Kaapstad, 1965.
- 12 P. van Heerden, *Die sestiende...*, p. 32-33.
- 13 Annemarié van Niekerk, 'A woman who made her mark in history but remained marginalised in the documents of history: Petronella van Heerden', in: *Journal of Literary Studies*, 14: 3-4, 1998, p. 353.
- 14 Klazien Kruisheer, De dokter, dat ben ik! 65 jaar vereniging van vrouwelijke artsen, Zutphen, 1998, p. 18.
- 15 Toestand waarin infectiebronnen afwezig zijn.
- 16 Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*, Amsterdam, 2005, p. 469. In 1900 had Jacobs zich aangemeld bij het Rode Kruis om als arts een ambulanceteam te leiden voor de verzorging van de Boeren-vrouwen en -kinderen in de Britse concentratiekampen.
- 17 Group Democracy and Governance. Human Sciences Research Council, *Women marching into the 21st century - Wathint' abafazi, wathint' imbokodo*, Zuid-Afrika, 2000, p. 269.
- 18 A. van Niekerk, 'A woman who made her mark.', p. 355.
- 19 Endometriose is endometriumweefsel (baarmoederslijmvlies) buiten de baarmoeder (bijvoorbeeld in de eierstokken). Er ontstaan daardoor ook maandelijkse bloedingen buiten de baarmoeder, met allerlei complicaties zoals ernstige pijnklachten, vergroeiingen en onvruchtbaarheid.
- 20 Petronella van Heerden, *Die sogenaamde adenomiome van die ovarium*, Amsterdam, 1923.
- 21 Josef von Halban (1870-1937) was een Weense gynaecoloog. Hij was in Nederland vooral bekend door zijn leerboeken.
- 22 L. Viljoen, 'Nationalism, gender and sexuality...', p. 190.
- 23 A. van Niekerk, 'A woman who made her mark.', p. 356.
- 24 Ze behoorde tot het door de Tweede Boerenoorlog geknechte, witte volk van Afrikaner Boeren, dat in de meeste gevallen relatief een stuk armer was dan de Engelstalige Zuid-Afrikanen.
- 25 Daniël Malan (1874-1959) was een Zuid-Afrikaans politicus, tegenstander van samenwerking met de Britten en voorstander van apartheid (1948-1990). Van 1948 tot 1954 was hij minister-president. (bron Wikipedia)
- 26 A. van Niekerk, 'A woman who made her mark.', p. 357.
- 27 L. Viljoen, 'Nationalism, gender and sexuality...', p. 191.
- 28 A. van Niekerk, 'A woman who made her mark.', p. 348-374.
- 29 A. van Niekerk, 'A woman who made her mark.', pp. 348-374.
- 30 A. van Niekerk, 'A woman who made her mark.', p. 371.
- 31 L. Viljoen, 'Nationalism, gender and sexuality...', p. 193.
- 32 A. van Niekerk, 'A woman who made her mark.', p. 371-372.
- 33 Ena Jansen, *Eva wat sê hulle? Konstruksies van krotoa in Suid Afrikaanse tekste [oratie]*, Amsterdam, 2003, p. 5.
- 34 Aldus het Zuid-Afrikaanshuis in zijn aankondiging van het symposium op www.literatuurplein.nl/evenementdetail.jsp?eventid=27836.

Prof.dr. Louise Viljoen, werkzaam op het departement Afrikaans Nederlands van Universiteit Stellenbosch, Zuid-Afrika, maakte mogelijk dat de foto's uit het archief van dr. François van Heerden met diens toestemming konden worden gepubliceerd.

Professor Frits B. Lammes (1934) was hoofd van de afdeling Obstetrie-Gynaecologie van het Academisch Medisch Centrum te Amsterdam (AMC). Voor het symposium over Van Heerden in 2009 onderzocht hij de gynaecologische aspecten van haar proefschrift en zo raakte hij in haar persoon geïnteresseerd. In 1969 deed hij een stage in het Edendale Hospital in Pietermaritzburg, waardoor hij een speciale affiniteit kreeg met Zuid-Afrika.

Contact: F.B.Lammes@planet.nl

Een kortere versie van dit artikel is verschenen in het Nederlandse Tijdschrift voor Geneeskunde (2013; 157: A5421).

Gynaecologische chirurgie in Brussel aan het einde van de 19e eeuw

De verzorging van het vrouwelijk geslacht: een maatschappelijke kwestie?

Genderonderzoek toonde al vaker aan dat het lichaam van vrouwen een belangrijke rol speelt in de ideeën die aan de basis van maatschappelijke ongelijkheden liggen. De reproductieve capaciteit van vrouwen lijkt een rode draad doorheen diverse religieuze, morele en politieke verantwoordingen van verschil. De geschiedenis van de medische concepties van en interventies op het vrouwenlichaam biedt dan ook een pertinente insteek om analyses te maken van de constructie en reproductie van vermeend vrouwelijk verschil en inferioriteit. Ze kan licht werpen op de manier waarop de reproductieve capaciteit van vrouwen, en vrouwelijkheid zelf, het onderwerp werden van de gynaecologie. Zo kan de natuurlijkheid en a-historiciteit van het vrouwelijk geslacht in vraag worden gesteld: talrijke momenten van machtsstrijd hebben immers bepaald hoe het geslacht van vrouwen werd beschreven, behandeld én beleefd.

/ Julie De Ganck /

Vanaf het begin van de jaren negentig verscheen er in het buitenland (*red. waaronder Nederland*) heel wat over de geschiedenis van de gynaecologie.¹ In België werd dit onderzoekdomein echter nauwelijks ontwikkeld. Flarden informatie werden gepubliceerd in door artsen geschreven monografieën en in een handvol boeken over de geschiedenis van het ziekenhuis.² Mijn onderzoek naar de geschiedenis van de ontwikkeling van de gynaecologie in Brussel tussen 1880 en 1940 wil deze leemte opvullen. Anders dan in andere universitaire steden in Nederland en België, en tegen de zin van veel gynaecologen, werd de gynaecologie in Brussel gedurende zowat de hele door mij onderzochte periode onderwezen, bestudeerd en geïnstitutionaliseerd als een subdiscipline van de chirurgie, onafhankelijk van de verloskunde. In België zou de gynaecologie, net als in Frankrijk, pas officieel worden verbonden aan de verloskunde na WOII.

De genderdimensie is op verschillende niveaus in mijn onderzoek aanwezig: zowel wat culturele representaties en symbolen betreft, als waar het over sociale verhoudingen en materiële middelen gaat. Deze niveaus interageren bovendien voortdurend. Door hun interacties te analyseren wordt duidelijk dat de gynaecologie als bron voor de normalisatie en regularisatie van seksualiteit niet alleen werd gedetermineerd door gender maar ook actief heeft bijgedragen aan het herwerken en transformeren van gender.³ Hoewel gender niet samenvalt met sekse en ook niet uitsluitend kan worden gereduceerd tot de reproductieve, seksuele of identitaire sfeer – verre van! – is het wel zo dat het lichaam van vrouwen een be-

langrijke inzet is geweest in de reproductie van sociale ongelijkheden. Het is daarom van groot belang dat historische analyses zich op deze thematiek richten.

Vertrekkende vanuit de geschiedenis van de Brusselse gynaecologie zet dit artikel aan de hand van verschillende voorbeelden uiteen hoe de interactie tussen gender en gynaecologie plaatsvindt. Ik wil aantonen dat de medische behandeling van het lichaam van vrouwen wordt beïnvloed door de culturele en sociale context waarin deze behandeling plaatsvindt, en vice versa. Zulke interacties zullen worden verkend aan de hand van drie thema's: het ontstaan van de Brusselse gynaecologie en haar institutionalisering, de keuze voor en toepassing van bepaalde gynaecologische behandelingen en de kwestie van de toestemming van de betrokken vrouwen én hun echtgeno-

ten. Deze thema's brengen praktijk en discours met elkaar in conversatie en maken het daarvoor mogelijk om de wijze waarop artsen hun discipline legitimeren in vraag te stellen.

Het ontstaan van de Brusselse gynaecologie

De gynaecologie, een begeerde dienst

De wortels van de gynaecologie reiken dan wel ver terug, ze werd in België pas ontwikkeld tot een medische specialisatie in de 19^e eeuw. Een scharniermoment in het institutionaliseringsproces was de oprichting van gespecialiseerde ziekenhuisdiensten verbonden aan een leerstoel klinisch onderwijs. Bij de oprichting van de Vrije Universiteit Brussel in 1834, werd overeengekomen om klinisch onderwijs in te richten in de ziekenhuizen van de

De grote kamer in het Sint-Anna Ziekenhuis in Anderlecht (Brussel), opgericht in 1892 en volledig gewijd aan 'vrouwelijke aandoeningen'

Brusselse Openbare Onderstand (die verstrekke gratis of goedkope medische diensten gefinancierd door de stad). Aanvullend op de verplichte klinische vakken – waarvan het onderrecht bij wet was vastgelegd – wilde men graag een informele opleiding in de gynaecologie oprichten. De wens om de gynaecologie verder te ontwikkelen als wetenschappelijke discipline en als vakgebied, maakte institutionalisering als maar noodzakelijker. Wat precies tot het domein van de gynaecologie behoorde, was echter nog niet duidelijk afgebakend. Zo verschilden de meningen over de geneeskundige tak waartoe de dienst gynaecologie diende te behoren. In de voorafgaande >>

eeuwen werd de gynaecologie omschreven als een medische discipline. Tegen het einde van de 19de eeuw zouden, dankzij de evoluties inzake anesthesie, antisepsis⁴ en aseptie⁵, operaties aan de bekkenholte mogelijk worden. Chirurgen werden dan ook centrale figuren in 'de moderne gynaecologie'. Daarnaast richtte ook de verloskunde zich op de verzorging van de vrouwelijke geslachtsorganen, maar dit alleen gedurende de zwangerschap en de bevalling. Moest men dus een chirurg of een verloskundige aan het hoofd van deze nieuwe dienst plaatsen? En waar kon deze dienst best worden geïnstalleerd?

Uiteindelijk was de chirurg Théodore Hauben (1835-1921) de eerste om in 1885 aan de administratie van de Brusselse ziekenhuizen voor te stellen een speciale dienst gynaecologie in te richten. Kort daarna volgde een voorstel van Édouard Kufferath (zie kader), hoofd van de universitaire materniteitsdienst (red. kraamafdelingsdienst) van Brussel. Kufferath hoopte de gynaecologische dienst te integreren in de dienst materniteit. Op deze manier zou er een faciliteit ontstaan die volgens hem volledig zou zijn gewijd aan het verzorgen van arme, Brusselse vrouwen (want de ziekenhuizen waren van de Brusselse Openbare Onderstand en rijke vrouwen werden meestal thuis verzorgd). Chirurgen, zoals dokter Hauben, achtten zichzelf echter beter geschikt om 'vrouwenziekten' te behandelen, aangezien deze vaak resulteerden in operaties. De inzet van dit getouwtrek was de oprichting van een centrum dat in staat zou zijn om het nieuwe domein te legitimeren en in te schrijven in het bestaande werk- en onderzoeksveld. De patiëntes, die natuurlijk essentieel waren voor de ontwikkeling en het onderwijs van deze nieuwe discipline, bevonden zich echter in de ziekenhuizen van de Openbare Onderstand. Om de ziekenhuisadministratie te overtuigen van het nut van een nieuwe dienst gynaecologie, benadrukten zowel Hauben als Kufferath het belang ervan voor armere patiënten, die zogenaamd extra kwetsbaar waren voor genitale aandoeningen omwille van hun leefomstandig-

heden: gebrek aan onderwijs, ondermaatse huisvesting, ondervoeding.

Arme vrouwen konden de behandeling van hun ziekte vaak niet betalen en kwamen pas naar het ziekenhuis als alle huis- tuin- en keukenniddelen waren opgebruikt. Ook konden deze vrouwen minder goed voor hun gezondheid zorgen, omdat er thuis slechtere hygiëne, gebrek aan ruimte en nog geen stromend water was (om bijvoorbeeld je handen te wassen). Sowieso dacht de bourgeoisie dat de arbeidersklasse minder gedisciplineerd en netjes leefde. Ook gebrek aan onderwijs zorgde dat de arbeidervrouwen slechter voor zichzelf

maakte de dienst gynaecologie bovendien tot concurrent van de algemene diensten. Om deze concurrentiestrijd binnen de perken te houden, stelde de administratie van het ziekenhuis voor dat de dienst gynaecologie enkel patiënten zou rekruteren via een al bestaand systeem van gratis consultaties voor de armen. Deze hoefden niet in het ziekenhuis plaats te vinden. Vrouwen die zich aanmeldden bij het ziekenhuis werden dus niet naar de dienst gynaecologie doorverwezen maar naar de algemene medische of chirurgische diensten gestuurd. Deze maatregel wist niet te voorkomen dat er toch conflicten plaatsvonden en in 1910

Postkaart van het Sint-Anna Ziekenhuis

zorgden. En ondervoeding en uitputting konden ook voor gynaecologische klachten zorgen. Beide factoren konden bijvoorbeeld tot de Engelse ziekte leiden, een botaandoening die ontstaat door een tekort aan vitamine D en calcium, wat weer voor vergroeiingen aan het bekken kon zorgen, wat de bevalling bemoeilijkt. Ook had men angst voor het slechte effect dat fabrieksarbeid op de vruchtbaarheid van arbeidervrouwen zou hebben. In de visie van de 19e eeuw was bevolkingsgroei nodig voor en bewijs van vooruitgang. En meer arbeidskinderen betekende in de toekomst meer arbeiders.

Ondanks een algemene consensus over het nut van de dienst gynaecologie, draaiden deze eerste pogingen toch op niets uit. Pas in 1892 zag de klinische gynaecologie – speciaal gericht op onderwijs – op aanvraag van de Vrije Universiteit Brussel het daglicht. Deze speciale dienst werd opgericht aan het Sint-Jansziekenhuis en stond onder leiding van Edmond Rouffart (1855-1927).⁶

Het Sint-Jansziekenhuis, dat zijn deuren opende in 1843, had twee medische en twee chirurgische diensten.⁷ Hoewel de gynaecologie zowel medische als chirurgische behandelingen combineert, werd zij gedurende verschillende decennia ingericht als een derde chirurgische dienst. Dit resulteerde in een gebrek aan plaats en voorzieningen in het ziekenhuis om medische behandelingen toe te passen. Het potentieel grote aantal patiënten

werden de activiteiten van de dienst gynaecologie strikt beperkt tot operaties aan de vrouwelijke geslachtsorganen.⁸

Gynaecologie en 'de vrouwenzaak'

Het is opvallend dat de chronologie van de institutionalisering van de gynaecologie in België gelijk loopt met belangrijke evoluties in de vrouwengeschiedenis. In 1889 werd de eerste Belgische dienst gynaecologie opgericht aan de universiteit van Gent en zag de *Société Belge de Gynécologie et d'Obstétrique (SBGO)* het levenslicht. Eveneens in 1889 werd de wet op het reglementeren van vrouwen- en kinderarbeid gestemd (bijvoorbeeld het tegengaan van zeer zware arbeid in mijnen en fabrieken). Deze wet toont aan wat een belang de morele en fysieke gezondheid van arbeidervrouwen had verkregen in het publiek debat. De nadruk lag hierbij op de rol die deze vrouwen speelden in de vorming en opvoeding van kinderen. Tot de voorstanders van een regulering van vrouwenarbeid behoorden heel wat artsen, die de reproductieve capaciteiten van vrouwen als argument aanhaalden: een vrouw moet lichamelijk en geestelijk gezond zijn om kinderen te kunnen baren en grootbrengen. Het is niet verwonderlijk dat de professionals die de gynaecologie verder wensten uit te bouwen hun voordeel haalden uit een context van de ver grote sociale waardering voor de reproductieve rol van vrouwen en de opgang van feministi-

Edouard Kufferath (1853-1909) was een prominente professor verloskunde. Hij was de eerste in België die strikte regels toepaste om infectie te voorkomen, waardoor hij een flinke afname in sterfgevallen aan kraamvrouwenkoorts bereikte onder moeders en pasgeboren baby's. Hij verbeterde de techniek van symfyiotomie, waarbij tijdens een bevalling het schaambeent wordt doorgezaagd om ruimte voor de baby te maken (een keizersnede was toen nog veel gevaarlijker). En hij bedacht een nieuwe manier om de bevalling op te wekken. Ook ontwierp hij de 'Kufferath-tang' om een baby mee te halen, die veel in Brussel werd gebruikt totdat zestig jaar later de Zweedse vacuümpomp in zwang kwam.

Isala Van Diest (1842-1916)

De eerste vrouwelijke arts in België en feministe. Bij gebrek aan onderwijs voor vrouwen in België volgde zij de middelbare school in Duitsland en de studie geneeskunde aan de universiteit van Bern, Zwitserland.

Daarna werkte zij in de *New Hospital for Women* in Londen, want vrouwen mochten in Engeland (al) sinds 1866 arts zijn. Hier kwam ze ook in contact met Engelse feministen. Om te zorgen dat Van Diest in 1884 in België als dokter aan de slag kon, was er, naast examens om haar buitenlandse diploma erkend te krijgen, een Koninklijk Besluit nodig. Van Diest wijdde haar praktijk als arts aan het verzorgen van 'behoefte (red. arme) en gevallen' vrouwen. Ze was vanaf het begin betrokken bij de *Société de moralité publique* (1881) die streed tegen internationale vrouwenhandel en (gereguleerde) prostitutie. Zo werd ze in 1886 adjunct-directrice van het opvanghuis *Refuge pour repenties*, voor ex-prostituees. (bron Wikipedia)

sche eisen. Het eerste *Congrès périodique international de gynécologie* werd door het *SBGO* georganiseerd in 1892, hetzelfde jaar waarin de Brusselse dienst gynaecologie werd opgericht én het jaar waarin de *Ligue Belge du Droit des Femmes (LBDF)* werd gecreëerd door Marie Popelin (1846-1913), de eerste Belgische vrouw om af te studeren in de rechten, en Isala Van Diest, de eerste vrouwelijke arts in België.⁹

Deze chronologische correlatie is te verklaren door een bredere evolutie in het voordeel van 'de vrouwenzaak', die de gynaecologie een sociale roeping gaf. Bijvoorbeeld, meer aandacht in de samenleving voor vrouwenrechten leidt ook tot meer interesse in de medische zorg voor vrouwen. Er waren echter ook opvallend directe banden tussen het feminisme en de gynaecologie. Isala Van Diest volgde in Brussel de cursussen bevalling en chirurgische operaties. En zij ontfermde zich als arts over ex-prostituees.

Charles Jacobs (1862-1924), oprichter van de gynaecologievereniging *SBGO* en één van de sleutelfiguren in de ontwikkeling van de 'moderne gynaecologie' in België, was de mentor van de jongere broer van Marie Popelin, Ferdinand Popelin. Die behoorde tot een groepje jonge mannen dat door Jacobs in zijn privékliniek werd opgeleid in de gynaecologie. Ook stichtte Charles Jacobs met een particuliere gift in 1892 het Sint-Anna Ziekenhuis in Anderlecht (Brussel) dat volledig was toegespitst op 'vrouwelijke aandoeningen' (zie foto's).

Dokter Jean-Hilaire Keiffer (1864-1941), die in 1912 het Brusselse laboratorium voor

experimentele gynaecologie zou opzetten, plaatste zijn wetenschappelijke kennis ook in dienst van de vrouwenzaak. In 1897 werkte hij samen met de feministische en pacifistische advocaat (en later politicus) Louis Franck (1868-1937) aan de redactie van *L'assurance maternelle*, een werk dat pleitte voor de sociale bescherming van zwangere en pas bevallen vrouwen. Valère Cocq (1867-1945), de opvolger van Kufferath aan de materniteitsdienst van Brussel, nam deel aan feministische conferenties die door het *LBDF* (de organisatie voor vrouwenrechten) in 1893 werden georganiseerd. De gynaecologie werd dus gedragen door persoonlijkheden die aanleunden of actief betrokken waren bij de eerste feministische beweging in België.¹⁰

Tegelijkertijd met de kwestie van vrouwenrechten, werden vrouwelijke zeden (en respect daarvoor) een belangrijk thema aan het einde van de 19de eeuw. In 1880 werd België door elkaar geschud door een schandaal van internationale omvang: de kranten publiceerden uitvoerig over de aanwezigheid van minderjarige Belgische en buitenlandse meisjes in de privéhuizen in de stad. De voorstanders van het afschaffen van de prostitutie grepen deze mogelijkheid aan om hun stem te laten horen. De eerste Belgische feministen realiseerden zich dat ze moesten vechten voor morele gelijkheid tussen de seksen, getuige de betrokkenheid van Isala van Diest bij de *Société de moralité publique*, die instond voor de bescherming van de goede zeden en het fatsoen.¹¹

Ook de ziekenhuizen waren niet immuun voor deze zedelijkheids crisis. Er kwamen hervormingen van de manier waarop klinische cursussen en consultaties werden georganiseerd. Zo werden er specifieke uren aangeduid voor gynaecologische consultaties. Dokter Antoine Depage, werkzaam aan de Hospice Pachéo (een ziekenhuis in Brussel voor arme ouderen, gebrekkigen en kankerpatiënten met weinig geld) verkreeg in 1895 bijvoorbeeld het recht om drie middagen per week te reserveren voor 'vrouwenziektes' (*red. geslachtsziektes*) en om dit aan te kondigen op zijn consultatiebord. "Omdat er zich elke dag vrouwen met gynaecologische aandoeningen bij mij melden", zo legde hij uit, "ben ik in de huidige situatie verplicht om hen te onderzoeken en hun verbanden aan te brengen in het zicht van de andere zieken."¹²

Want de kranten beschuldigden de zieken-

huisadministraties ervan geen respect te hebben voor patiënten die een lichamelijk onderzoek moesten ondergaan. Uit enquêtes die hierop door de ziekenhuisadministraties werden afgenomen, blijkt dat het de Openbare Onderstand (de stedelijke armenzorg) aan financiële en materiële middelen ontbrak om privéconsultaties te organiseren en zo de privacy van de patiënten te beschermen. De gevoeligheden waren echter veranderd en het werd ondenkbaar om geen aparte kamers te voorzien voor vrouwen.¹³ De zeldzame onderzoeksruimtes die er waren, werden uiteindelijk ter beschikking gesteld aan vrouwen van wie de geslachtsorganen moesten worden onderzocht. Kijken werd immers een steeds centraler onderdeel van het gynaecologisch onderzoek (waarbij vroeger eerder gebruik werd gemaakt van de tastzin) en vrouwen mochten niet worden blootgesteld aan de onfatsoenlijke blikken van omstaanders.¹⁴

De oprichting van een dienst gynaecologie was dan wel het resultaat van druk, uitgeoefend door de professoren en administratie van de Vrije Universiteit Brussel, ze beantwoordde evenwel aan een groeiende vraag naar de morele bescherming van – het geslacht van – vrouwen in de bredere maatschappij en in ziekenhuizen in het bijzonder. De 'vrouwenzaak' was een gunstige context voor gynaecologen en verloskundigen, die zich opwierpen als de verdedigers van de gezondheid van het vrouwelijk geslacht, terwijl ze probeerden hun discipline te laten erkennen. De eerste universitaire dienst gynaecologie lijkt misschien maar een kleine stap vooruit: heel wat gynaecologische aandoeningen werden nog steeds binnen de algemene diensten behandeld en de meeste gynaecologische activiteiten in de hoofdstad, vonden plaats in private (poli-)klinieken. Ze was echter van groot belang voor het klinisch onderwijs doordat ze de nodige casussen aandroeg en had op deze manier een structurende invloed op de ontwikkeling van de Brusselse gynaecologie in het algemeen.

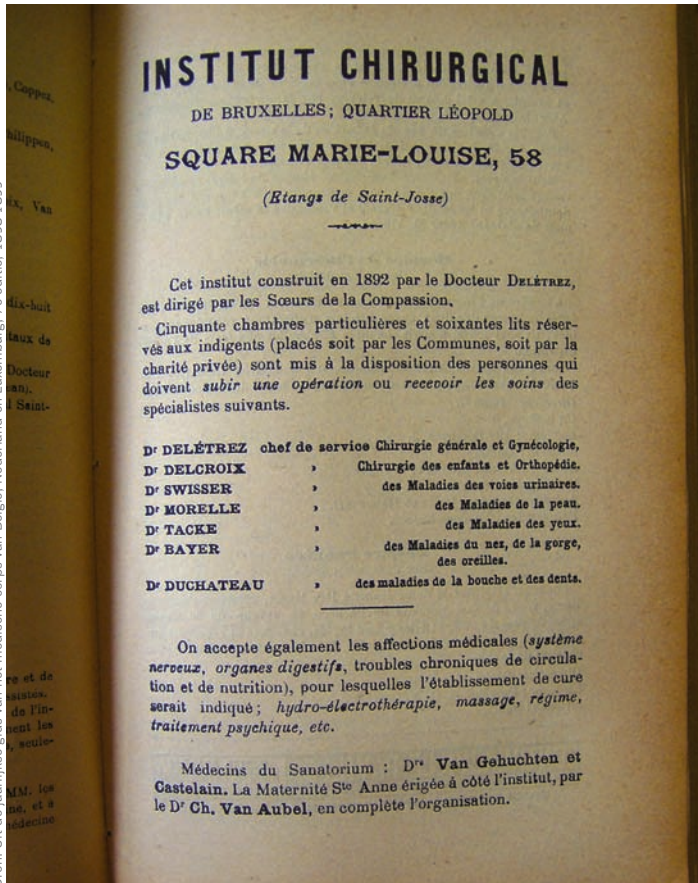
Het therapeutisch beleid

Om een einde te maken aan het vrouwelijk lijden

De gynaecologische chirurgen stelden zichzelf voor als de beschermheren van arme, lijdende vrouwen (in het bijzonder arbeidsters). >>

Voorgevel van de materniteit/kraamafdeling van het Sint-Anna Ziekenhuis

Een beschrijving van een chirurgisch instituut in Brussel, dat werd opgericht door chirurg en gynaecoloog dr. Deletrez in 1892

chirurgie werd bovendien niet alleen maar gebruikt om anders ongeneeslijk zieke vrouwen bij te staan. Het verwijderen van de interne geslachtsorganen werd door sommigen ook bepleit om vrouwelijke gedragsproblemen – met name seksuele – tegen te gaan. De operatie van Battey werd zeer slecht ontvangen in de Belgische medische pers.¹⁷ Deze ingreep werd ontwikkeld door de Amerikaanse arts Robert Battey. Vanaf 1872 publiceerde hij een reeks artikelen waarin hij het verwijderen van gezonde eierstokken promoveerde voor het behandelen van tal van symptomen – pijnlijke menstruatie, psychiatrische of nerveuze problemen – die niet te genezen bleken met andere therapieën. Zelfs de operatiegrage Charles Jacobs was geen voorstander van deze ingreep. Al was dat eerder vanwege twijfels omtrent de therapeutische waarde van de operatie dan omwille van morele bedenkingen. Het is echter bekend dat andere gynaecologen er wel gebruik van maakten. Bovendien werd het verwijderen van zieke organen – eierstokken met cystes of ontstoken adnixa (*red. organen die bij de baarmoeder horen*) bijvoorbeeld – wel gezien als een goede optie voor hysterische vrouwen.¹⁸

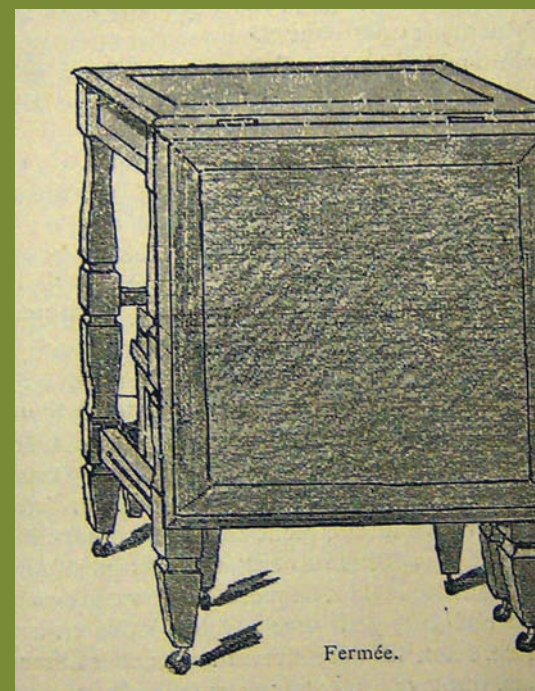
Deze feiten alleen zijn niet voldoende om alle artsen die voorstander waren van radicale ingrepen *a priori* ieder gevoel voor menselijkheid of empathie te ontzeggen. De keuze voor deze operaties werd door veel artsen gezien als een morele beslissing. Hadden ze niet als missie om het menselijk leven te beschermen? Dienden zij niet alles in het werk te stellen om de kwalen van hun patiënten te verlichten? Het lijden van vrouwen werd inderdaad als retorisch argument gehanteerd, maar dat maakt dit lijden er niet minder reëel om.

Deze encensering van vrouwelijk lijden, die we vaak terugvinden in medische beschrijvingen, stelde de artsen in staat om hun interventies te legitimeren en elke beschuldiging van vrijpostigheid te omzeilen. De ‘moderne’ Brusselse gynaecoloog bij uitstek, dokter Charles Jacobs, pleitte zonder aarzeling voor een veralgemeende toepassing van de amputatie van aangetaste geslachtsorganen. Dit om een einde te maken aan het vrouwelijk lijden en de leefomstandigheden van vrouwen te verbeteren. “Het leven van deze ongelukkigen waarvan het lijden met tussenpozen terugkeert, wordt ondraaglijk”, legt hij in 1890 uit in een artikel over eileiderontstekingen, “er ontstaan nerveuze aandoeningen (*red. bijvoorbeeld pijn in de onderbuik, rugpijn, koorts*); [de zieken] worden alsmaar afhankelijker en kijken wanhopig toe hoe de invaliditeit nadert”.¹⁵ Een patiënte kan bijvoorbeeld niet meer lopen door chronische pijn in het bekken en zo hebben gynaecologische aandoeningen hun weerslag op het hele lichaam en het moreel van een vrouw. Volgens dokter Jacobs zijn de courante medische behandelingen niet in staat om dergelijke aandoeningen te genezen. Er zijn veel recidieven en de gemaakte vooruitgang is vaak vals. Dus wordt opereren, in zijn ogen, noodzakelijk.

Het argument van vrouwelijk lijden volstond niet voor de tegenstanders van dergelijke radicale chirurgische ingrepen, die de betrokken artsen ervan beschuldigden heel wat vrouwen nodeloos onvruchtbaar te maken. De controverse hierover kwam tot uitbarsting bin-

nen de gynaecologievereniging SBGO in 1895: gynaecologen werden er van beschuldigd te snel hun toevlucht te nemen tot radicale ingrepen, als roofdieren die stonden te popelen om de buik van vrouwen open te snijden en hun organen te verwijderen.¹⁶ De radicale

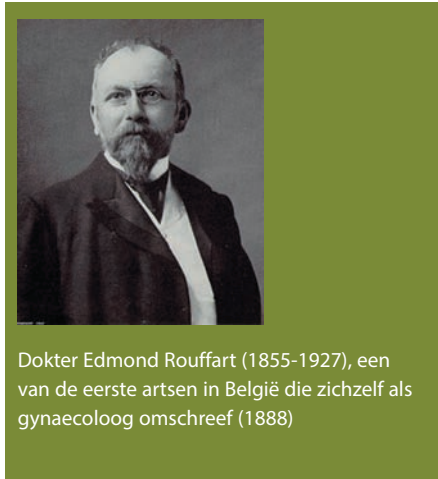
Verstelbare onderzoekstafel voor mannen en vrouwen die in 1889 door dr. Max werd gepresenteerd aan de gynaecologievereniging SBGO. Het is een onderzoekstafel voor in privépraktijken, want artsen zijn vaak genoodzaakt om patiënten bij hen thuis te onderzoeken. Deze verstelbare tafel heeft 'drie standen': één voor mannen, één voor gynaecologisch onderzoek en een gesloten stand waarbij het meubel een gewone tafel lijkt. Hierdoor zou het geen ongunstige indruk maken op de patiëntes; wat aangeeft dat het idee van intiem onderzoek bezorgdheid bij hen opriep. Het verstelbare karakter van de tafel geeft aan dat het gynaecologisch onderzoek nog niet volledig in handen van gynaecologische experts was.

In wiens dienst ?

Niet alleen de morele overtuigingen van de arts wogen mee op de therapeutische keuze. Het kader waarin de interventie plaatsvond was eveneens van belang. Het was voor gynaecologen niet uitzonderlijk om een geïnstitutionaliseerde praktijk in een ziekenhuis te combineren met een eigen praktijk. Velen voelden zich geroepen om zowel vrouwen uit de burgerij als armere vrouwen te helpen. Aan het einde van de 19de eeuw was het nog steeds de gewoonte dat doktersbehandelingen bij de rijkere patiënte thuis plaatsvonden. Al werden chirurgische ingrepen alleen thuis uitgevoerd bij de allerrijkste patiëntes. Deze vrouwen waren meestal goed omringd en werden verzorgd door de familiearts die, in geval van moeilijkheden, een gynaecoloog inriep in de hoedanigheid van consultant. De gynaecoloog had dus niet als enige het roer in handen. Hij werd nauw in de gaten gehouden door de familiearts.

In deze context zien we dat de wensen en verlangens van de patiënte een aanzienlijke invloed konden uitoefenen op de therapeutische keuze van de gynaecoloog. Bijvoorbeeld, in 1893 werd de hulp ingeroepen van dokter Urbain bij de begeleiding van een moeilijke zwangerschap. De vrouw in kwestie was een getrouwde, bemiddelde huisvrouw zonder kinderen die reeds heel wat pogingen had ondernomen om zwanger te worden. Ze had zelfs haar toevlucht gezocht tot artificiële inseminatie, toegediend door haar huisarts, dokter Van Hassel. Al snel vermoedden de artsen Van Hassel en Urbain het bestaan van een buitenbaarmoederlijke zwangerschap. Deze pathologie kan dodelijke gevolgen hebben; toch be-

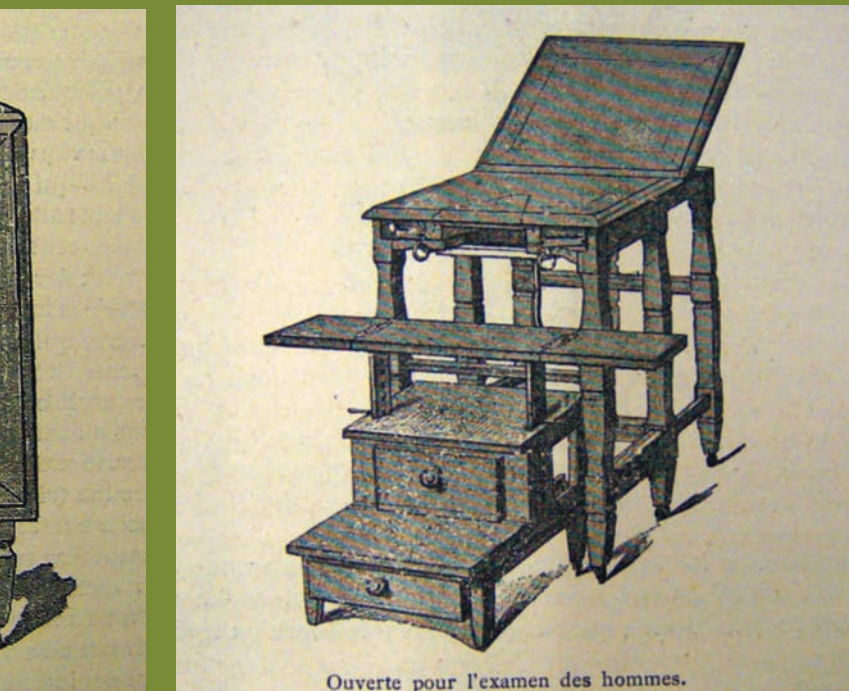
Dokter Edmond Rouffart (1855-1927), een van de eerste artsen in België die zichzelf als gynaecoloog omschreef (1888)

sloten de artsen te wachten tot het einde van de zwangerschap. Want “de vrouw gaf aan dat ze bewegingen waarnam. Ook verbeterde haar algemene conditie, haar eetlust kwam terug, en de zieke was al snel in staat om kleine huishoudelijke taken te verrichten.”¹⁹ Het was pas op het moment dat de foetus sterk was ontwikkeld en de patiënte problemen kreeg met ademen (door druk van de foetus op de organen), dat dokter Urbain besloot om met de hulp van vijf assistenten te opereren. Zij hielpen het kind op de wereld brengen, maar de moeder verloor tijdens de operatie bijna het leven. Het gedrag van dokter Urbain werd door verschillende leden van de *SBGO* als roekeloos bestempeld. Zij vonden dat buitenbaarmoederlijke zwangerschappen moesten worden geopereerd op het moment dat ze werden vastgesteld, omdat de risico's voor de betrokken vrouwen té groot waren.

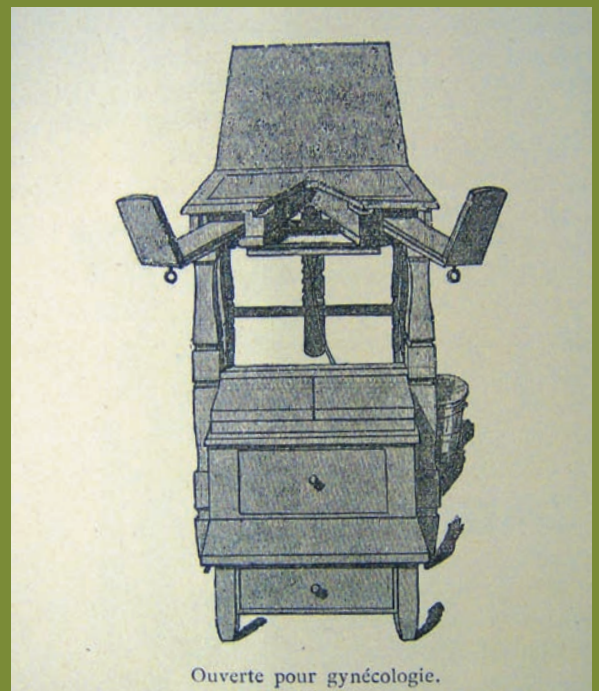
Ik stel hier vast dat de operatieve vaardigheden van de arts bij de allerrijksten in dienst van de familie en de patiënte werden gesteld. Iets wat allerm minst het geval was bij armere patiëntes. Deze lieten zich vaak in het ziekenhuis opnemen wanneer alle vormen van zelfmedicatie waren uitgeput en de ziekte al ver gevorderd was. Deze vrouwen kwamen meestal op een collectieve zaal terecht. Ze werden gescheiden van hun familie, die hen enkel mocht komen opzoeken tijdens de vastgelegde bezoeken. Bij hun ziekenhuisopname gaven deze vrouwen zichzelf over aan een arts die ze niet zelf hadden gekozen en gaven ze ook stilzwijgend de toestemming om voorwerp te zijn van klinisch onderwijs. In deze context dienden de zieken in de eerste plaats het medisch onderzoek en stonden de artsen niet bepaald in dienst van de patiënt. Het klassenonderscheid werd zelfs binnen de ziekenhuissetting gereproduceerd aangezien betalende gehospitaliseerden wel het recht hadden om geopereerd te worden door een arts naar keuze.

Sociale therapieën

De sociale situatie van de patiëntes was niet alleen van invloed op het kader -institutioneel of privé- waarbinnen zij werden opgevangen. De behandelende arts hield ook op directe wijze rekening met de welstand van de patiëntes bij de keuze voor bepaalde behandelingen. Dus bevonden arme vrouwen zich niet alleen vaker in hun eentje tegenover een arts, ook werd hun sociale positie door de arts als een ‘verzwarende factor’ beschouwd die het uitvoeren van radicalere operaties legitimeerde. Het verloop van een ziekte werd immers gezien als afhankelijk van de sociale >>

Ouvverte pour l'examen des hommes.

Ouvverte pour gynécologie.

Bron: E. Kufferath, 'Un cas d'opération de Porro', in: *Bulletin de la Société belge de Gynécologie et d'Obstétrique*, 1 (1889-1890), 1, p. 15

Patiënte met een ernstige misvorming van het bekken, een veel voorkomende aandoening in die tijd. Deze vrouw werd in 1889 binnengebracht in een Brusselse materniteit/kraamkliniek waar dokter Kufferath haar opereerde. Na de keizersnede werd de baarmoeder verwijderd om zo het risico op dodelijke bloedingen te minimaliseren.

het wegnemen van bepaalde geslachtsorganen – terwijl men bij de laatste groep eerder naar behoudende medische behandelingen greep. Deze ideeën van dokter Jacobs waren onderwerp van debat, maar het betrof zeker geen uitzondering op de regel. Hoewel de bewoordingen van dergelijke argumentaties niet volledig samenvielen met het op dat moment wijdverspreide sociaal-darwinistisch denken,²⁰ leek de praktijk er soms niet ver vanaf te liggen.

Over de toestemming van (getrouwde) vrouwen

Wat het advies ook was, de behandelende arts moest steeds de toestemming van zijn patiëntes krijgen voor hij kon overgaan tot een gevaarlijke chirurgische interventie. Toestemming vragen was een gebod dat vanaf het begin van de 20^e eeuw in ieder medisch deontologisch (*red. gedragsregels*) handboek en in de jurisprudentie voorkwam. In België lijkt de jurisprudentie op dit vlak vroegrijp; een beslissing bevestigde de verplichting om toestemming te vragen al in 1890. Hieraan voorafgaand was het vragen van toestemming niet formeel verplicht. Het verkrijgen van de toestemming van de patiënt in geval van een chirurgische ingreep was eerder een algemene morele leidraad waarvan de toepassing werd overgelaten aan het beoordelingsvermogen van de individuele arts. Verslagen van klinische casussen wijzen erop dat artsen soms op problemen stuitten bij het toestemming vragen aan de patiënte en/of haar familie. Deze wei-

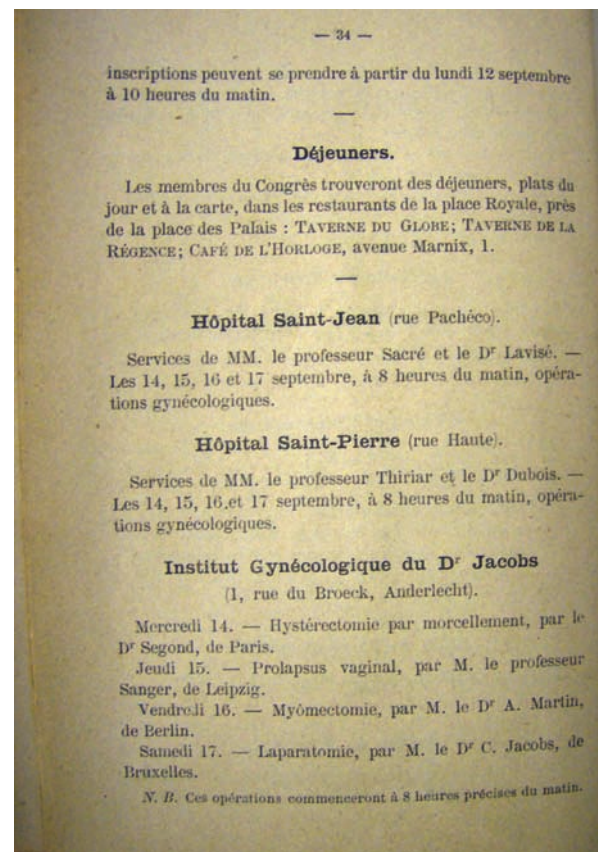
situatie van de patiënt: daarbij speelden werk, voeding, woonomstandigheden en opleidingsniveau een rol. Door gebrekkige voeding herstelde een patiënte bijvoorbeeld minder vlot en in onhygiënische leefomstandigheden konden eventuele wonden niet goed worden verzorgd. Ook moest een arme vrouw vaak weer snel aan het werk, omdat ze in haar eigen levensonderhoud (of dat van haar gezin) moest voorzien. Ziekenhuisopnames en thuisbehandelingen zaten het verdienen van dit dikwijls magere inkomen in de weg. Bovendien dachten artsen dat arme patiëntes minder snel een beroep zouden doen op medische hulp waardoor hun opvolging niet verzekerd was (*red. het bezoeken van een dokter voor het volgen van de gezondheid en de resultaten van therapieën*). Men ging er vanuit dat arme vrouwen ongedisciplineerder en zorgelozer zijn en de financiële middelen niet hebben voor meerdere consulten of ziekenhuisopnames. Gratis medische diensten waren niet toereikend om dit probleem op te lossen. Al deze gegevens stuurden het therapeutische keuzeproces: zo kon een arts bij een arme patiënte besluiten beter in een keer een ontstoken eileider te verwijderen dan eerst ‘zachtere’ middelen te proberen.

De gekozen therapie moest de sociale ongelijkheid in zekere mate compenseren door ervoor te zorgen dat de genitale aandoeningen van de allerarmsten niet verergerden, wat betekende dat er direct werd geopereerd. Dit therapeutisch beleid impliceert dat de reproductieve capaciteit van arme vrouwen vaker werd

aangetast, dan die van welgestelde dames. Bij die eerste groep opteerde men al snel voor een ingrijpende chirurgische behandeling – vaak

Een paar deelnemende ziekenhuizen in het programma van het Internationale Congres van Gynaecologie en Verloskunde, Brussel, september 1892.

Dit Congres vond plaats in het Paleis der Academiën en in verschillende ziekenhuizen. Er namen meer dan honderd Belgische en buitenlandse gynaecologen aan deel. Dit was hét moment waarop de Brusselse gynaecologen hun zorgcentra konden tonen. Zo demonstreerden heel wat grote internationale namen hun operatieve kunnen in het gloednieuwe gynaecologische instituut van dokter Charles Jacobs in Anderlecht (Brussel).

geringen bleken een bron van ergernis. Sommige artsen raadden dan ook aan om niet naar toestemming te vragen.²¹ Wat de ziekenhuizen betrof, gaven sommige bronnen aan dat het achterhouden van informatie en het niet vragen naar toestemming geen zeldzame praktijken waren.²²

Getrouwde vrouwen bekleedden hierin een uitzonderlijke positie. In landen met een traditie van *droit civil* zoals België, Frankrijk en Nederland waren echtgenotes in de ogen van de wet minderjarigen onder de voogdij van hun echtgenoot. Het is met dit principe in het achterhoofd dat het Belgische gerecht in 1890 preciseerde dat «om een chirurgische ingreep op legitieme wijze uit te voeren, de vakman de toestemming moet hebben gekregen van de zieke of van de persoon onder wiens autoriteit de zieke valt».²³ Het was op grond van dit beginsel dat gegriefde echtgenoten zich wel eens tegen de geneesheer keerden, wanneer hun echtgenote tijdens of in de nasleep van een operatie overleed. Zij beargumenteerden dat ze niet op de hoogte waren gebracht van de aard en de gevaren van de operatie en dat ze zich dus niet met kennis van zaken hadden kunnen verzetten tegen de ingreep. Deze situatie deed zich voor in Brussel in 1892 toen dokter Rouffart medisch aansprakelijk werd gesteld. Na deze affaire voorzagen de administraties van de ziekenhuizen een speciaal boek waarin de toestemming van patiënt en/of familie werd genoteerd in geval van een delicate ingreep. In de juridische archieven is geen enkel spoor terug te vinden van een uitspraak in de zaak Rouffart, maar een vergelijkbare zaak uit 1895 is wel bekend. Een man beschuldigde daarbij de arts van zijn echtgenote, omdat deze beweerd zou hebben een simpele ingreep uit te voeren terwijl het om een gevaarlijke verwijdering van geslachtsorganen ging. Het expertrapport toonde aan dat de echtgenote kanker had. Volgens de rechtbank was het onmogelijk dat de echtgenoot deze operatie zou hebben geweigerd indien hij de ernst van de ziekte van zijn vrouw had gekend. Er werd dan ook beslist dat «een geneesheer de autoriteit heeft om een operatie uit te voeren wanneer de aandoening op korte termijn de dood zal veroorzaken, waarvan de uitvoering dus noodzakelijk is en die niet kan worden uitgesteld omdat anders iedere andere curatieve interventie onmogelijk wordt.»²⁴

In sommige gevallen gebruikte de man zijn maritale macht om de operatie die zijn echtgenote moest ondergaan tegen te houden. In 1908 verzette de echtgenoot van een andere patiënte van dokter Rouffart zich tegen de operatie die haar leven moest redden. Hij dreigde ermee de arts voor het gerecht te dagen indien deze tegen zijn verbod zou ingaan. Edmond Rouffart riep hierop de ziekenhuisadministratie bijeen «Is er, mijne heren, een artikel van het [burgerlijk] wetboek dat ons verhindert om de ongelukkige ter hulp te snellen?»²⁵ De *Conseil général des Hospices et Secours* legde deze kwestie voor aan haar adviserend rechtscomité, dat besloot dat het prin-

De voorkant van het programma van het Internationale Congres van Gynaecologie en Verloskunde (1892)

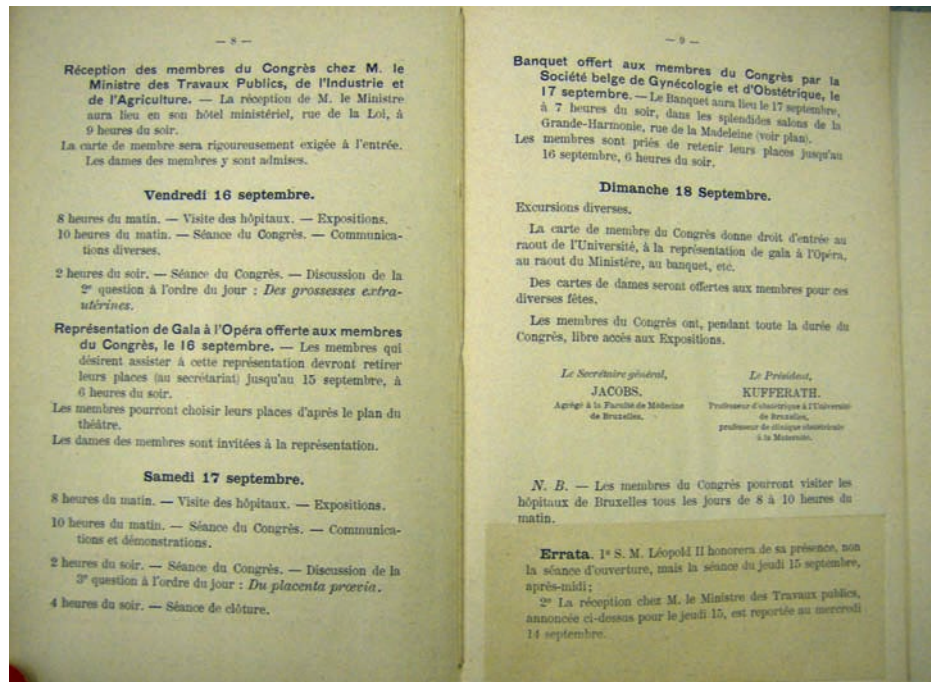
cipe van de echtelijke gehoorzaamheid enkel gold wanneer het om de collectieve belangen van de familie ging. Dit principe was niet van invloed op de individuele rechten waarvan het eerste 'het recht op leven' is. Dit advies impliceerde de mogelijkheid om medische zorg te verlenen wanneer er sprake was van levensgevaar. Hierop volgend zou de commissie aan de ziekenhuisadministraties meedelen dat uit respect voor de maritale macht de echtgenoot geconsulteerd diende te worden over de operaties die zijn echtgenote moest ondergaan. Het was echter mogelijk om de weigering van een echtgenoot naast zich neer te leggen wanneer de operatie levensnoodzakelijk was en door de vrouw zelf gewenst. Dit advies vormde de basis voor een rondzendbrief, die in 1908 werd gepubliceerd door de Commissie Openbare Onderstand van Brussel. De institutionele zorg bood in sommige gevallen dus bescherming aan de getroffen vrouwen, de

aanwezigheid van familie was niet altijd een garantie op een vrijere keuze.

Conclusie

Op het einde van de 19^e eeuw schreef de gynaecologie zich in het medische en politieke landschap van België in. In Brussel werd de discipline gepromoot door progressieve figuren, waarvan sommigen dicht bij de feministische beweging stonden. Gynaecologen en feministen bepleitten beiden de morele en fysieke rehabilitatie van de arbeidsvrouw, die meer dan ooit tevoren werd gezien als bewaakster van de sociale orde via het moederschap. De bescherming van het vrouwelijk fatsoen was eveneens een belangrijke preoccupatie in deze periode. De gynaecologie profileerde zich dan ook als een noodzaak. Met als roeping de verbetering van de vrouwelijke gezondheid, presenteerde de gynaecologie een >>

antwoord op de zorgen rond het creëren van ruimtes die waren voorbehouden aan de zorg voor vrouwen. De diensten die de chirurgische gynaecologie verleende, waren echter direct en indirect afhankelijk van de sociale positie van de patiënte, zowel wat prognose als wat therapie betrof. Hoewel het de gynaecologen nauw aan het hart lag om een einde te maken aan het lijden van vrouwen en in sommige gevallen om vrouwen te beschermen voor de willekeur van de maritale macht, lijken hun praktijken van paternalisme doordrongen. Dit maakte het niet onmogelijk voor patiëntes om hun wensen uit te drukken of om bepaalde ingrepen te weigeren, maar de armste vrouwen verkeerden vaak in de zwakste positie om hun stem te laten horen. Het figuur van de arme vrouw heeft de gynaecologie nochtans goed gediend, zowel op discursief als op materieel vlak. Het arme vrouwenlichaam was uiteindelijk het idee en het lichaam waarrond de Brusselse gynaecologie zich aan het einde van de 19^e eeuw heeft opgebouwd. ///

Dagprogramma's van het Internationale Congres voor Gynaecologie en Verloskunde

Noten:

- O. Moscucci, *The Science of Woman: Gynaecology and Gender in England, 1800-1929* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); A. Dally, *Woman Under the Knife: A History of Surgery*, London, 1991; Schoon, Lidy, *Gynaecologie als belichaming van vrouwen. Verloskunde en gynaecologie, 1840-1920*, Zutphen, 1995; D. Kuhn McGregor, *From Midwives to Medicine: The Birth of American Gynecology*, New Brunswick, 1998; R. Morantz-Sanchez, *Conduct Unbecoming a Woman. Medicine on Trial in Turn-of-the-Century Brooklyn*, Oxford, Oxford University Press, 1999; D. Findlay, 'The Good, the Normal and the Healthy: The social construction of medical knowledge about women', in: *The Canadian Journal of Sociology*, 18 (1993), 2, p. 115-135.
- Zie ondermeer: J.J., Amy, 'La chirurgie gynécologique majeure : naissance, balbutiements, épanouissement', in: *Revue Médicale de Bruxelles*, 25, (2004), 1, pp. 60-65; P. Kufferath, F. Leroy, 'Edouard Kufferath (1853-1909), eminent figure of past gynaecology and obstetrics at the ULB (Université Libre de Bruxelles)', in: *Revue Médicale de Bruxelles*, 2, pp. 127-133, of F. Leroy, J. Deroover, 'L'organisation de l'enseignement et de la pratique de l'obstétrique dans nos contrées (en particulier à Bruxelles) au XIXe siècle', in: *Revue Médicale de Bruxelles*, vol. 27, nr. 1, pp. 54-60.
- Gender betekent hier niet alleen "genderidentiteit" maar refereert aan het bredere politieke, sociale en symbolische regime dat de opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid en de sociale verhoudingen tussen de seksen bepaalt. Deze invulling van gender is sterk geïnspireerd op het onderzoeksmodel dat door Joan Scott in 1986 werd voorgesteld.
- Het treffen van maatregelen waarbij men actief micro-organismen onschadelijk tracht te maken.
- Het resultaat van antiseptis: een toestand waarin infectiebronnen afwezig zijn.
- Dokter Edmond Rouffart is de eerste arts, tezamen met dokter Albert Walton, die zichzelf als gynaecoloog omschrijft in de *Annuaire médical de la Belgique* van 1888. C. Le Comte, *Annuaire médical de la Belgique et législation médicale. Deuxième édition, année 1888*, Bruxelles, 1889.
- Dickstein-Bernard, A. Lelarge, et al., *Du monumental au fonctionnel: l'architecture des hôpitaux publics bruxellois (XIXe-XXe siècles): ambitions et réalisations*, Bruxelles, Centre international pour la ville, l'architecture et le paysage, 2005.
- ACPASB, *Conseil Général des Hospices et Secours, Affaires générales médicales, 2d : Gynécologie laboratoire (2d.3)*, farde n° 27, création du service de gynécologie, 1885-1912.
- E. Gubin, 'Home, Sweet Home. L'image de la femme au foyer en Belgique et au Canada avant 1914', in: *Revue belge d'histoire contemporaine*, XXII, (1991), 3-4, pp. 521-568.; "Marie Popelin", in: E. Gubin, C. Jacques, V. Piette, J. Puissant (red.), *Dictionnaire des femmes belges XIXe-XXe siècles*, Éditions Racine, 2006, pp. 459-462. Zie ook: F. de Bueger-Van Lierde, 'A l'origine du mouvement féministe en Belgique. "L'affaire Popelin"', in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 50 (1972) 4. Histoire (depuis l'Antiquité), p. 1128.
- "Van Diest", in: E. Gubin, C. Jacques, V. Piette, J. Puissant (red.),

- Dictionnaire des femmes belges XIXe-XXe siècles*, Éditions Racine, 2006, p. 557. C. Dangotte, 'La première femme médecin belge: Isala Van Diest (1842-1916)', in: *Annales de la Société belge d'histoire des hôpitaux*, (1967), pp. 77-85. ACPASB, persoonlijk dossier van Charles Jacobs; Mme Charles Vloeberghs & le Comte John Cornet D'Elzius du Chenoy, *Bruxelles Charitable suivi de quelques oeuvres sociales*, Bruxelles, 1914, p. 186; Over Keiffer en Frank zie, J. De Ganck, *Le sexe, une invention moderne? Réactions face aux anomalies sexuelles et à l'hermaphrodisme en Belgique contemporaine, 1830-1914*, Bruxelles, 2013, p. 51.
- J.-M. Chaumont, Ch. Machiels (red.), *Du sordide au mythe. L'affaire de la traite des blanches (Bruxelles, 1880)*. Presses Universitaires de Louvain, Louvain, 2009.
 - Archieven van het Centre Public d'Action Sociale de Bruxelles (ACPASB), *Conseil Général des Hospices et Secours, Affaires générales médicales (1850-1920) 2d. 1. Consultations (1869-1924)*, dossier zonder nummer: Brief van dokter Antoine Depage aan de directeur van het Hospice Pachéo, met de vraag om het aankondigingsbord te mogen aanpassen, 26 februari 1895.
 - ACPASB, *Conseil Général des Hospices et Secours, Affaires Générales Médicales 2d, Affaires Générales Médicales (1853-1925), 2.2 Consultations (1869-1924)*.
 - Anne Carol, 'L'examen gynécologique XVIIIe-XIXe siècle: techniques et usages', in: Bourdelais, Patrice, Faure, Olivier (red.), *Les nouvelles pratiques de santé XVIIIe-XXe siècles*, Paris, Belin, 2005, pp. 51-66.
 - C. Jacobs, 'Onze cas de salpingectomie pour salpingite chronique', in: *Bulletin de la Société belge de Gynécologie et d'Obstétrique*, 1 (1889-1890), 4, p. 97.
 - Vergelijkbaar met hoe het debat in Engeland werd gevoerd, bleek de gehanteerde terminologie extreem gegenderd en reproduceerde ze het idee van een mannelijk roofdier en een vrouwelijk slachtoffer. J. De Ganck, *Le sexe, une invention ...* p. 51-58.
 - J. De Ganck, *Le sexe, une invention...* p. 51.
 - Ch. Jacobs, 'Ablation des annexes de l'utérus chez les hystériques', in: *La Clinique*, 5 (1891), pp. 225-228.
 - Urbain, 'Grossesse extra-utérine à terme - Opération - Enfant vivant - Guérison - Discussion', in: *Bulletin de la Société belge de Gynécologie et d'Obstétrique*, 4 (1893), 7, p. 130.
 - Het denken dat begrippen uit de biologie (met name uit de darwinistische evolutieleer, bijvoorbeeld 'survival of the fittest' of natuurlijke selectie) toepast binnen de sociale wetenschappen. Dit gebeurt vaak met het oog op het verbeteren van de bevolking en het controleren van de volksgezondheid en leidt vaak tot het beperken van de voortplanting van armen, mensen met een handicap, niet-blanken, vrouwen met 'nervueuze' aandoeningen, enz.
 - Dr. Tournay, 'Un cas de symphyséotomie' discussion, propos tenu par Charles, *BSBG*, 5, (1894), 3, p. 85.
 - ACPASB, *Affaires générales Médicales (1853-1925)*, boîte n° 2 : Affaires médicales 1885-1895, dossier n° 22: "la question de la suppression éventuelle des mentions de diagnostics sur les pan-

- cartes accrochées au lit des malades 1889-1890"; ACPASB, *Conseil Général des Hospices et Secours, Affaires Générales Médicales 2d, Affaires Générales Médicales (1853-1925), 2.2 Consultations (1869-1924)*, dossier sans numéro: "les renseignements demandés par rapport aux allégations du Conseiller communal Cordemans sur les consultations pour indigents, 1896".
- "Sur le consentement du mari ou de la personne responsable d'un mineur, Liège, 30 juillet 1890", in: *Dalloz*, II, notice n° 281.
 - Brux, 24 juillet 1895', in: *Pandectes Périodiques*, 1896, n° 206.
 - ACPASB, *Fonds de l'Assistance publique et du Centre Publique d'Action Sociale, Service des Affaires générales et de programmation, Affaires médicales, 1912-1952*, boîte n° 44, dossier zonder nummer: "La question de savoir si une opération peut-être faire à une femme alors que le mari s'y oppose", Lettre du docteur Rouffart aux Président et Membres du Conseil Général d'Administration des Hospices, le 3 avril 1908. De uiteenzetting die volgt is afkomstig uit hetzelfde dossier.

Julie De Ganck (1984) is lid van de onderzoeksgroep SAGES van de Université Libre de Bruxelles, die onderzoek doet naar gender en samenleving. Ze bereidt een doctoraat voor over de ontwikkeling van de institutionele, klinische en professionele kennispraktijken van de Brusselse gynaecologie tussen 1880 en 1940. Haar masterproef *Het geslacht, een moderne uitvinding? Geschiedenis van de reacties op seksuele anomalieën en hermafroditisme in het moderne België, 1830-1914* werd onlangs gepubliceerd bij l'Université des Femmes de Bruxelles, een instelling die feministisch onderzoek wil bevorderen.

Contact: julie.de.ganck@ulb.ac.be

Het belang van internationale samenwerking¹

Vele schrijfsters in een klein land

De meest recente geschiedschrijving van de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw – *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900* (2009)² – vermeldt enkele vrouwelijke auteurs, maar zo weinig dat je je afvraagt of *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850* niet tevergeefs is verschenen. Gepubliceerd in het Nederlands in 1997 en later ook nog in een meer uitgebreide Engelse versie,³ presenteerde die bloemlezing – met inleiding – vele tientallen schrijfsters uit Nederland en Vlaanderen. Waren de meesten van hen niet de moeite waard om in ‘de’ literatuurgeschiedenis een plaats te krijgen? Dit roept belangrijke vragen op over hoe vrouwen- en algemene literatuurgeschiedschrijving zich tot elkaar verhouden.

/ Suzan van Dijk /

In september 2013 (*red. de voorbereidingen lopen al langer*) startte in vijf landen, waaronder Nederland, het Europese onderzoeksproject *Travelling Texts 1790-1914. The Transnational Reception of Women's Writing at the Fringes of Europe* (TTT). Dit door HERA⁴ gefinancierde project focust op vrouwelijk auteurschap in het negentiende-eeuwse Europa en op de rol die schrijfsters zowel nationaal als internationaal hebben kunnen spelen. Die brede benadering moet het mogelijk maken om in de toekomstige geschiedschrijving meer recht te doen aan vrouwelijke auteurs uit die periode.⁵ Aan de hand van tot nu toe nog weinig voor dit doel gebruikt bronnenmateriaal wordt de ‘vrouwelijke bijdrage’ aan de literatuur van vijf ‘kleinere’ landen onderzocht: naast Nederland gaat het om Finland, Noorwegen, Slovenië en Spanje. In dit artikel bespreek ik de uitgangspunten en het belang van dit onderzoek,⁶ dat de afgelopen jaren kon worden voorbereid dankzij financiering door NWO, COST en CLARIN-NL.⁷ Ik beperk mij hier tot Nederlandse schrijfsters – uitgaande van de vraag: had *Alles is taal geworden* meer vrouwelijke auteurs kunnen vermelden?

Ik zal hieronder eerst kort ingaan op de schrijfsters die Willem van den Berg en Piet Couttenier, auteurs van *Alles is taal geworden*, wel noemen, en op de (kennelijke) redenen waarom ze in het boek voorkomen. Voor een aantal door hen niet genoemde, maar eerder door Riet Schenkeveld-van der Dussen en haar mederedacteuren van *Met en zonder lauwerkrans* wel gepresenteerde vrouwen stel ik de vraag: waarom zij niet? Gaat het om schrijfsters die alleen in een exclusief vrouwelijke context tot hun recht komen? En wat te denken van die vrouwelijke auteurs die in

geen van beide boeken voorkomen en over wier schrijverschap wij wel degelijk informatie bezitten? Voor het beantwoorden van dergelijke vragen kan het HERA TTT-project in

Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900 (2009)

de komende jaren misschien materiaal gaan aanleveren.⁸

Vrouwen in *Alles is taal geworden*

In *Alles is taal geworden* is getracht de negentiende-eeuwse literatuur “zoveel mogelijk vanuit het perspectief van die tijd te beschrijven en te evalueren”: de auteurs willen zich distantiëren van “de gebruikelijke neerbuigende houding” die lang is aangenomen ten opzichte van de literatuur in de negentiende

eeuw en van de smaak van de negentiende-eeuwers (p. 11). Het boek behandelt, evenals de andere delen in deze door de Nederlandse Taalunie geïnitieerde serie, de Nederlandse literatuur van Noord (Nederland) en Zuid (België). De gezamenlijke literatuurgeschiedenis van de hele eeuw is ingedeeld in drie perioden (1800-1830, 1830-1860 en 1860-1900), waarvoor steeds eerst het Noorden, door Willem van den Berg, en dan het Zuiden, door Piet Couttenier, aan de orde komen. Hier ga ik alleen in op de bijdragen over het Noorden.⁹

Daar komen in totaal 28 vrouwelijke auteurs in voor, op de volgende pagina gepresenteerd in chronologische volgorde.

Van deze vrouwen worden er enkele gezamenlijk besproken, waarbij voor ieder apart maar beperkte ruimte beschikbaar is: Moens,

Neufville, Schilperoort en Herbig krijgen rond pp. 116-118 wel enige individuele aandacht, maar op p. 494 zijn Sand, Beecher Stowe, Van Calcar, Perk (*zie kader op p.19*), Kruseman en Huygens in één alinea bij elkaar geplaatst. Junius, Hoven en Stratenus nemen enkele regels op p. 503 in beslag – met de toevoeging: “om er slechts enkelen te noemen”. Geen van de 28 schrijfsters krijgt een ‘eigen’ hoofdstuk toebedeeld – zelfs Geertruida Bosboom-Toussaint (*zie kader op p. 18*) niet, hoewel beschreven als “de belangrijkste romanière van haar tijd, >>

Roemersdr. Visscher, Maria Tesselschade	1594	1649	NL
Merken, Lucretia Wilhelmina van	1721	1789	NL
Lannoy, Juliana Cornelia de	1738	1782	NL
Wolff, Betje	1738	1804	NL
Deken, Agatha	1741	1804	NL
Moens, Petronella	1762	1843	NL
Staël, Germaine de	1766	1817	ZWI
Neufville, Margaretha Jacoba de	1775	1856	NL
Schweickhardt, Katharina Wilhelmina	1776	1830	NL
Schilperoort, Anna Barbara	1778	1853	NL
Herbig, Froukje	1781	1857	NL
Sand, George	1804	1876	FR
Hasebroek, Elisabeth Johanna	1811	1887	NL
Stowe, Harriet Beecher	1811	1896	VS
Bosboom-Toussaint, Anna Louisa Geertruida	1812	1886	NL
Eliot, George	1819	1880	ENG
Calcar, Elise van	1822	1904	NL
Perk, Betsy	1833	1906	NL
Kruseman, Wilhelmina J.P.R.	1839	1922	NL
Ouida	1839	1908	ENG
Clant van der Mijll-Piepers, Jeanne	1842	1923	NL
Huygens, Cornélie Lydie	1848	1902	NL
Stratenus, Louise Antoinette	1852	1908	NL
Junius, Sophia Margaretha Cornelia	1853	1904	NL
Swarth, Hélène	1859	1941	NL
Hoven, Thérèse	1860	1941	NL
Vloten, Kitty van	1867	1945	NL
Roland Holst-van der Schaik, Henriette Goverdine	1869	1952	NL

die met haar historische en andere romans haar mannelijke collega's ver achter zich liet" (p. 231). Een eigen – soms klein – hoofdstuk is er wel voor twintig mannelijke auteurs onder wie Kneppelhout (2 p.), Bernard ter Haar (4 p.) en Allard Pierson (3 p.). Verspreid over drie hoofdstukken krijgt Bosboom-Toussaint in totaal twaalf pagina's waar op haar werk wordt ingegaan.

Van belang is natuurlijk vooral om te zien hoe de dames worden gepresenteerd, wat de criteria lijken te zijn geweest voor 'toelating', en welke indruk de lezers krijgen van deze schrijfsters. Om te beginnen waren vijf van hen actief vóór de negentiende eeuw: hun aanwezigheid in dit boek getuigt vooral van de langdurige of hernieuwde receptie van hun werk en van de reputatie die ze in de negentiende eeuw hadden. Betje Wolff en Aagje Deken worden genoemd als "voorbeelden" voor negentiende-eeuwse auteurs van briefromans zoals Margaretha Jacoba de Neufville (pp. 115, 117). De achttiende-eeuwse Lucretia Wilhelmina van Merken is de enige (in Nederland) voor het toneel schrijvende vrouw die in het boek voorkomt: eveneens als voorbeeld, maar niet uitsluitend voor vrouwen (pp. 44,

Geertruida Bosboom-Toussaint (1812-1886)

bron: <http://www.kb.nl/web/exposities>

Nederlandse schrijfster die wordt gerekend tot de beste Nederlandse auteurs van de negentiende eeuw. Ze schreef met name historische romans en ze was medewerker van het literaire tijdschrift *De Gids*. Een van haar bekendste boeken is *Het huis Lauernesse* (1840) dat speelt in de begintijd van de Reformatie (in 1517 poneerde Luther zijn 95 stellingen): Ottelijne, kasteelvrouw van Lauernesse bekeert zich tot het protestantisme, terwijl haar verloofde Aernoud overtuigd katholiek blijft. Hun liefde overleeft uiteindelijk niet. Bosboom-Toussaints populairste boek was het eigentijdse *Majoor Frans* (1875), over een vrouw die door haar vader als jongen wordt opgevoed. Een "vrouwelijke emancipatieroman", aldus criticus Busken Huet. Maar uiteindelijk trouwt majoor Frans met haar neef Leopold: de ideale man, die haar haar juiste plaats wijst. Op het graf van Bosboom-Toussaint in Den Haag staat een monument namens de 'Vrouwen van Nederland'.¹⁰

133). Vijf andere auteurs zijn beroemde buitenlandse schrijfsters die ook in Nederland een ruim publiek hadden – en die worden gepresenteerd als belangrijk en “vooraanstaand”. Hun aanwezigheid is logisch, zij het dat we ons daardoor ook afvragen waarom veel gelezen en vertaalde schrijfsters als Stéphanie de Genlis, Fredrika Bremer, Eugénie Marlitt, Luise Mühlbach en Louisa Alcott (om er maar enkele te noemen) ontbreken – al was het maar met de vermelding “tweederangs auteurs”, zoals Lafontaine, Iffland en Kotzebue, mannelijke schrijvers uit Duitsland die belangrijk waren voor Multatuli (p. 546).

Voor de achttien Nederlandse auteurs die overblijven vallen enkele dingen op. Schweickhardt en Van Vloten worden vooral genoemd als echtgenote, respectievelijk verloofde van Willem Bilderdijk en Albert Verwey. Huygens, Van Calcar en Krusemann – die alle drie nogal wat pijlen op hun boog hadden – worden uitsluitend neergezet als journalistes werkzaam voor de vrouwentijdschriften van het laatste kwart van de negentiende eeuw. Gunstig is dat Perk in ieder geval niet meer de status heeft van ‘tante van de dichter Jacques Perk’, maar de nadruk komt wel te liggen op de conflicten die zij zou heb-

Betsy Perk (1833-1906)

Een Nederlandse schrijfster van romans en toneelstukken en pionier van de vrouwenbeweging. In 1869 richtte ze het feministische weekblad voor vrouwen *Ons Streven* op, dat zich bijvoorbeeld inzette voor het vrouwenkiesrecht en meer onderwijs en arbeidsplekken voor meisjes en vrouwen. Maar ook de opvoeding van kinderen en de houding van werkgeefsters ten opzichte van hun dienstbodes kwamen aan bod. In 1871 begon Perk de feministische vrouwenvereniging Arbeid Adelt met het tijdschrift *Onze Roeping*, dat ook over de vrouwenkwestie schreef. Arbeid Adelt wilde met name ongehuwde vrouwen uit de betere stand stimuleren om hun zelf gemaakte handwerken te verkopen en zo (gedeeltelijk) in hun eigen onderhoud te voorzien. Perk was ook tante van dichter Jacques Perk (1859-1881).¹¹

ben doen rijzen als oprichtster van sommige van die tijdschriften. Dit is niet onwaar, maar geeft toch ook een wat beperkte voorstelling van zaken.

Een enigszins negatieve presentatie valt ook Herbig te beurt, wier gebruik van de bij vrouwelijke auteurs zo frequente bescheidenheidstospos geheel letterlijk wordt genomen: haar verwijzing naar “de gebrekkige pen eener vrouw” leidt tot de constatering dat zij beschikt over “ontwapenende zelfkennis” (p. 118). Voor de blinde, maar uiterst productieve Petronella Moens, die “door tijdgenoten zeer [werd] bewonderd”, stellen de auteurs dat ze “ons” nu niet meer kan boeien (p. 116), evenmin als Neufville (die wel is neergezet als “nicht van David Jacob van Lenep”; p. 224). En voor Schilperoort, in 1821 auteur van “het eerste succesvolle vrouwentijdschrift [*Penélope*]”, lezen wij dat ze door de contemporaine kritiek neerbuigend werd behandeld (p. 116), net als later Hoven, Junius en Stratenus (p. 503) – telkens zonder dat de vraag aan de orde komt of hedendaagse historici daar redenen voor aanwezig achten, of niet.

Drie vrouwen worden positief en zelfs vrij uitgebreid gepresenteerd: Geertruida Bosboom-Toussaint, Helene Swarth (“door Kloos geprezen”) en Elisabeth Hasebroek (zie *kader p. 21*)¹². Vooral Hasebroek, die normaal gesproken meestal figureert als zuster van de dominee-dichter J.P. Hasebroek, lijkt de *ontdekking* te zijn, die dit boek de lezers op het gebied van het vrouwelijk auteurschap te bieden heeft. Van het werk van alle drie krijgt de lezer een indruk, en ook van de receptie ervan. Deze drie¹³ zijn ook, als enige vrouwen, opgenomen in lijstjes die verder uit mannen bestaan. Bijvoorbeeld de “literaire toppers” (Bilderdijk, Bosboom-Toussaint, Geel, Gezelle, Busken Huet, Multatuli¹⁴; p. 18), de medewerkers aan het jaarboekje *Tesselschade* (Hasebroek, diens zuster Betsy, Bakhuizen van den Brink, Heije, Staring, Tollens, Bogaers, Ter Haar en Potgieter; p. 216), en de in *De Nederlandsche Spectator* debuterende auteurs (Marcellus Emants, Louis Couperus, Jacques Perk, Wouter Paap, Albert Verwey, Frederik van Eeden, Hélène Swarth en Willem Kloos; p. 494).

Gezien de beperkte ruimte kan mijn korte overzicht niet anders dan schematisch zijn; het doet niet voldoende recht aan allerlei wel degelijk aanwezige nuances. De presentatie van schrijfsters in *Alles is taal geworden* is zeker niet altijd negatief. Bovendien vinden wij ook voor mannelijke schrijvers (zoals bijvoorbeeld Kist en Daalberg) de vaststelling dat ze latere lezers niet meer konden boeien (p. 119), zodat ze “in de vergetelheid zijn weggezaakt” (p. 120). De houding van sommige negentiende-eeuwse critici met hun tegenover vrouwen “aan arrogantie grenzende welwillendheid” wordt – impliciet – afgekeurd. Ook komt ter sprake dat vrouwelijke auteurs zich niet vrij zullen hebben gevoeld in de keuze van onderwerp en genre: zo is hun “voorkeur”

Cécile de Jong van Beek en Donk (1866-1944)

Deze jonkvrouw was rond 1900 de bekendste feministische Nederlandse schrijfster. Ze was presidente van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid (1898) en auteur van de emancipatieroman *Hilda van Suylenburg* (1897) over een vrouw die gelukkig is met haar baan als feministisch advocate en met haar gezin. In Nederland werden er meer dan tienduizend exemplaren verkocht en er verschenen Duitse, Franse en Zweedse vertalingen.¹⁶

voor de huiselijke roman terug te brengen tot “een opgelegd dictaat” (p. 116). Op diverse plaatsen in het boek is er aandacht voor de problemen rond het vrouwelijk auteurschap en er lijkt dan ook een zekere tevredenheid te bespeuren over de door Bosboom-Toussaint ten gunste van vrouwen uitgeoefende invloed: “als er in de komende jaren minder bevoogdend naar vrouwenromans wordt gekeken, dan is dat vooral te danken aan Truitje Toussaint” (p. 254).

Vreemd is dan weer dat de naam van Wallis (pseudoniem van Adèle Opzoomer), de jeugdige romanière die beschouwd werd als de ‘opvolgster’ van Bosboom-Toussaint, niet in het boek voorkomt, evenmin als heel wat andere vrouwen die misschien van Toussaints heilzame invloed voordeel hebben gehad. Auteurs van deze periode die we missen zijn bijvoorbeeld Melati van Java, Cécile de Jong van Beek en Donk (zie *kader hierboven*) – vrouwen wier werk, net als dat van Toussaint en Wallis, wel in diverse talen is vertaald.¹⁵

Met en zonder lauwerkrans

We moeten ons realiseren dat er ondertussen wel degelijk sprake is van vooruitgang ten opzichte van eerdere geschiedschrijvers: het tot voor kort in de studie Nederlands veel gebruikte handboek van Knuveldeur noemde slechts vier van de genoemde achttien negentiende-eeuwse schrijfsters uit Nederland.¹⁷ Anderzijds is er *Met en zonder lauwerkrans*, dat voor de eerste helft van de negentiende eeuw >>

Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar (1997)

diend hebben als een vernieuwend auteur te boek gesteld te zijn” (p. 43).

Van den Berg en Couttenier nemen dit oordeel over: de romanière had in deze roman “iets nieuws” gebracht in de Nederlandse letterkunde, namelijk de aandacht voor het gevoelsleven van vrouwelijke personages. Zij voegen daaraan toe: “De kritiek reageerde welwillend op deze eersteling” (p. 253). Deze toevoeging berust natuurlijk op een interpretatie waarover discussie mogelijk is. Interessant is in dit opzicht het feit dat zowel de editrices als de mannelijke geschiedschrijvers gebruik maken van een artikel dat schrijver en invloedrijk literatuurcriticus Conrad Busken Huet in 1877 (dus bijna 40 jaar na dato) over Hasebroek publiceerde in *De Gids*. Uit dit artikel, dat 40 pagina’s beslaat, worden in de beide recente publicaties verschillende passages geciteerd. Schenkeveld en Schenkeveld-van der Dussen melden dat “de criticus Busken Huet, die bepaald niet bekend stond om zijn milde oordelen” Hasebroeks romans bestempelde als “een dagtekening in onze nieuwere literatuurgeschiedenis” (p. 7). Zij merken op dat “enige ironie” niet afwezig is (p. 42),

ruim dertig schrijfsters presenteerde, van wie slechts de helft aanwezig is in deze *algemene* literatuurgeschiedenis – waarin we wel mannelijke auteurs aantreffen met weinig illustere namen als L. van den Broek, H.A.L. Rietberg en de gebroeders Klijn.

Wat maakt dan dat Adriana van Overstraten (zie *kader*), Francijntje de Boer, Fenna Mastenbroek, Dorothea Beets, Henriette Langelaan en Anna Ampt wel een plaats kregen in *Met en zonder lauwerkrans*, en niet in *Alles is taal geworden*? Welke maatstaven heeft men gehanteerd? Aangezien de auteurs van de nieuwe literatuurgeschiedenis geen criteria aandragen voor deze impliciete waardeoordelen, terwijl ze anderzijds wel expliciet uitnodigen tot discussie over hun boek (p. 15), ga ik toch op deze kwestie in.¹⁸

In de hoofdstukken die *Met en zonder lauwerkrans* aan de zojuist genoemde zes schrijfsters wijdt, kunnen we zeker argumenten vinden waarom zij eventueel ook een vermelding hadden verdiend in een algemene literatuurgeschiedenis. Zo leren we dat Van Overstraten haar *Dichterlijke gedachten bij de slavenhandel* in 1791 publiceerde, ruim vóór het geruchtmakende werk van Beecher Stowe (p. 708). Mastenbroeks reputatie was zo groot dat “haar naamsbekendheid tot in de twintigste eeuw standhield” (p. 819) en ook de roman *Onze buurt* van Beets (zuster van Nicolaas Beets) werd nog in 1911 herdrukt (p. 872).²⁰ Ampt werd in 1854 beschouwd als de beste der Nederlandse dichters (p. 931) en De Boer zou een goede illustratie hebben geleverd van de invloedssfeer van Moens, die een rolmodel voor haar was (p. 813). Alleen over Langelaan, auteur van een betrekkelijk klein romanoeuvre, vermeldt *Met en zonder lauwerkrans* nadrukkelijk dat zij is “opgenomen als vertegenwoordigster van de middelmaat zoals die medio negentiende eeuw de onafzienbare hoeveelheid tijdschriften en almanaken vulde”, met de toevoeging dat zij veel werd gelezen en dat haar werk werd herdrukt (p. 897). Van deze in de negentiende eeuw alom aanwezige “middelmaat”, die overigens

ook min of meer noodzakelijk is als kader voor de ‘toppers’, noemt *Alles is taal geworden* wel een behoorlijk aantal mannelijke voorbeelden,²¹ maar vrouwen worden er om deze specifieke reden niet opgevoerd.²²

Was het eigenlijk wel de bedoeling dat *Met en zonder lauwerkrans* de reguliere geschiedschrijving rechtstreeks zou beïnvloeden? In feite doet het boek zich niet voor als ‘leverancier’ van vrouwelijke auteurs ten bate van de algemene literatuurgeschiedenis. Deze bloemlezing wil wel “stimuleren tot verder hoogstnoodzakelijk onderzoek” (p. 95), maar richt zich impliciet toch vooral op een *niet* gespecialiseerd publiek, met de verzekering dat deze romans en verhalen “nog steeds leesbaar zijn” (p. 853). De teksten worden dan ook eerder aangeboden dan ontleed. *Met en zonder lauwerkrans* is wel opgenomen in de lijst “Literatuur” van *Alles is taal geworden*, maar een daar eveneens vermelde editie van één enkele tekst heeft meer zichtbaar effect gesorteerd – en leidde tot bovengenoemde ‘ontdekking’ van Elisabeth Hasebroek. Het gaat om de uitgave die Margaretha H. Schenkeveld en Riet Schenkeveld-van der Dussen in 2004 bezorgden van Hasebroeks roman *Elize*.²³ Dit is ongetwijfeld een voorbeeld van het te stimuleren “hoogstnoodzakelijk onderzoek”, waarvan vervolgens de geschiedschrijvers dus inderdaad gebruik hebben gemaakt.

Hasebroek als vernieuwster?

Een vergelijking tussen de inleiding op *Elize* uit 2004 en de aan de roman gewijde passage in de recente geschiedschrijving van *Alles is taal geworden* is interessant. In de inleiding stelden Schenkeveld en Schenkeveld-van der Dussen dat Hasebroeks eerdere roman *Te laat* “in de Nederlandse context [van 1839] een vernieuwende roman” was (p. 11). Zij sluiten hun inleiding af met een expliciete uitnodiging: “In de grote literatuurgeschiedenissen van de twintigste eeuw wordt Hasebroeks werk niet of nauwelijks vermeld. Eigenlijk is dat onbegrijpelijk. De schrijfster zou het ver-

Conrad Busken Huet (1826-1886)

Nederlandse schrijver en literatuurcriticus. Hij was aanvankelijk dominee, maar zijn ideeën over godsdienst waren te vrij. Daarom werd hij journalist en literatuurcriticus. Tot 1866 was hij verbonden aan *De Gids*. Door zijn vlijmscherpe kritieken kreeg hij de bijnaam ‘de beul van Haarlem’. Ook schreef hij een roman en werken over cultuurgeschiedenis. (bron: Wikipedia)

Adriana van Overstraten (1756-1828)

Nederlandse dichteres, vaak aangeduid als ‘de Bergen-op-Zoomse burgmeestersdochter’. Ze was een tijd bevriend en heeft samengewerkt met de blinde dichteres en romanschrijfster

Petronella Moens (1762-1843). Van Overstraten schreef onder andere over het vaderland en de slavenhandel. Over dit laatste onderwerp dichtte ze al in 1791: “Welk schrikbeeld! ach, Amerika! / Wat drinkt ge al walgend hete tranen / van moe gefolterde Afrikanen; / Langs ‘t suikerveld en koffiellanen”.¹⁹ Nederland schafte de slavernij uiteindelijk in 1863 af, de (gehele) Verenigde Staten in 1865.

Elisabeth Hasebroek (1811-1887)

Nederlandse romanschrijfster, publiciste en vertaalster. Als ongetrouwde vrouw deed Hasebroek een tijd de huishouding van haar broer Johannes Petrus, die dominee en schrijver was. Bij hem kwamen andere schrijvers op bezoek (waaronder Bosboom-Toussaint) en zo werd Hasebroek gastvrouw van de 'Kring van Heiloo'. In 1838 publiceerde zij de roman *Te laat*, waarin ze een psychologische analyse van een ongelukkig liefdespaar geeft. Dit maakte haar schrijven vernieuwend. Daarna publiceerde Hasebroek de boeken *Elize* (1839), *Twee vrouwen* (1840) en *De bedevaartgangers* (1841). Haar werk werd goed gewaardeerd door tijdgenoten. De verhouding tussen de seksen is een belangrijk thema: tussen man en vrouw moet zielsverwantschap bestaan voor een gelijkwaardige verhouding. Later in haar leven legde ze zich toe op het schrijven van stichtelijke stukken.²⁴

maar dat Huet er ook “met nadruk” op wijst dat volgens hem “in de periode tussen 1840 en 1877 op het gebied van de liefdesroman niets is verschenen dat het werk van ‘Juffrouw Hasebroek’ in de schaduw stelt” (p. 43). Volgens Van den Berg legt Huet er in “deze sympathieke bijdrage” juist nadruk op dat het gaat om “het werk van een ‘ongeoefende hand’”, maar dat in alles “karakter” zit (p. 254). Geen van beiden citeert echter wat Huet als conclusie presenteerde:

“Mijne slotsom is dat de romans van Juffrouw Hasebroek eene *bescheiden*, maar eene *waardige*, en daarbij eene *eigen* plaats beslaan in die beweging der jaren 1830 tot 1840, welke voor onze letteren een nieuwe bloeitijd is geweest, en op een staf van jonge talenten bogen mogt gelijk wij er thans geen bezitten.” (pp. 85-86, mijn cursief)

Vergelijking van de achtereenvolgende uitspraken over Hasebroek leert misschien dat zij gekleurd kunnen zijn door de zeer verschillende mate van betrokkenheid van de beoordelaars bij het vrouwelijk auteurschap. Ook Busken Huet zelf is daar in zijn verschillende rol-

len een interessant, en moeilijk te duiden voorbeeld van: enerzijds geen “mild beoordeelbaar”, anderzijds wel echtgenoot en broer van schrijfsters/vertaalsters Anne Busken Huet van der Tholl, Anne Marie van Deventer-Busken Huet en mej. C.E. Busken Huet. Dat zou zijn doordachte slotformulering kunnen verklaren, waarvan de moderne Neerlandici geen gebruik maken. Schenkevelds citaat betreffende Hasebroek als vernieuwster, staat zodoende tegenover Van den Bergs keuze voor nadruk op de “ongeoefende hand”, waarvoor een criticus “welwillendheid” nodig heeft. Hoe moeten wij dat begrijpen als eerder in *Alles is taal geworden* is gesuggereerd dat – ten aanzien van vrouwen – “welwillend” grenst aan “neerbuigend” en “arrogant” (p. 116)?²⁵ Deze suggestie zou nader moeten worden onderzocht. Is er inderdaad regelmatig sprake van een neerbuigende houding tegenover vrouwelijke auteurs? En manifesteert deze zich dan in meer dan één tijdschrift?

Een bredere aanpak

De casus Hasebroek is er slechts één en dan gaat het bovendien om een schrijfster met een klein oeuvre. We hebben echter in de online database, getiteld *WomenWriters*, waar in de loop van onze achtereenvolgende projecten de data zijn (en worden) opgeslagen,²⁶ gegevens over enkele honderden Nederlandse negentiende-eeuwse schrijfsters, vertaalsters, journalistes, en – vooral – over de vraag hoe hun werk door tijdgenoten werd gereciperd: enthousiast/negatief/welwillend/ironisch? Systematische bestudering van dit materiaal biedt de mogelijkheid om een beeld te krijgen van de houding van recensenten, geschiedschrijvers en auteurs van schoolboeken. Daardoor kan er meer recht worden gedaan aan de brede participatie van vrouwen in het literaire bedrijf, waarvan wij geleidelijk aan, mede dankzij online beschikbaarheid van de periodieke pers, besef beginnen te krijgen.

Grootschaligheid lijkt hier de enige optie, zoals Franco Moretti tijdens de openingsworkshop (november 2009) van onze Europese COST-Actie “Women Writers in History” betoogde, in het verlengde van zijn *Graphs, Maps, Trees*.²⁷ De vrouwelijke deelname aan het negentiende-eeuwse literaire veld was geen kwestie van enkele individuen en heeft bijvoorbeeld te maken met het feit dat in het buitenland steeds meer vrouwen publiceerden. Hun werk kwam ook in Nederland terecht. In de periodieke pers treffen we daarover tal van uitspraken aan. De criticus P.N. Müller schrijft in 1876 in *De Gids*:

“Vooral de Engelsche dames schijnen een groote gemakkelijheid te bezitten om romans te schrijven. Wanneer ge de lijst nagaat der auteurs van *Works of fiction*, zoo als onze burens de romans noemen, dan vindt ge daarop bijna alleen vrouwennamen.”²⁸

Niet iedereen was ermee ingenomen dat die

ook werden vertaald:

“De Engelsche schrijfsters [...] zijn meestal zo methodistisch en piëtistisch.... Er is iets zieke lijks in al die vertaalde romans van vrouwen”,

schrijft J. Hoek in 1866 in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*.²⁹ Maar wellicht heeft de activiteit van die buitenlandse schrijfsters toch als voorbeeld gewerkt voor de zo talrijke Nederlandse schrijfsters.³⁰

Een stelling als deze, en meer in het algemeen de contemporaine respons op het werk van schrijfsters, wordt analyseerbaar als we receptiegegevens opslaan in een database. Het belang van deze auteurs voor binnen- en buitenlandse tijdgenoten kan dan worden beargumenteerd los van onze eenentwintigste-eeuwse waardeoordelen over de teksten. We gebruiken daarvoor bijvoorbeeld de informatie over de in diverse talen vertaalde, al genoemde Nederlandse romanschrijfsters Wallis, Melati van Java en Cécile de Jong van Beek en Donk – maar ook over de vele buitenlandse romancières die naar het Nederlands werden vertaald: voor zover nu bekend minstens 400 schrijfsters uit de Engels-, Duits- en Franstalige landen. Tussen die buitenlandse vrouwen en de Nederlandse schrijfsters waren allerlei connecties ontstaan. Zo vertaalde Hasebroek Fredrika Bremer, Margaret Brewster en Elizabeth Fry – alle drie goed passend bij haar christelijke overtuigingen. Betsy Perk vertaalde Elise Polko voor haar tijdschrift *Ons Streven*. Cornélie Huygens vertaalde veel werk van de Engelse Ouida, maar ook van Carmen Sylva, de Roemeense koningin die regelmatig in Domburg verbleef en ook vertaald werd door Titia van der Tuuk. George Eliot (1819-1880), onmiddellijk herkend als een exceptioneel talent, werd in Nederland opvallend veel vertaald door vrouwen³¹, zoals Anne van der Tholl, de echtgenote van Busken Huet, maar ook door de zeer productieve romanschrijfster Jacoba van Westrheene, die een kennis was van Geertruida Bosboom-Toussaint (zelf overigens ook begonnen als vertaalster). Zo tekent zich een internationaal netwerk af tussen elkaar vertalende en becommentariërende schrijfsters, waarin niet alleen tijdgenotes waren betrokken, maar ook ‘voormoeders’: schrijfster Helene Swarth bijvoorbeeld vertaalde Madame de Lafayette en Elizabeth Barrett-Browning.

De rol van bepaalde critici

Het gaat in onze serie projecten rond de *WomenWriters*-database natuurlijk niet alleen om vertalingen en ook niet uitsluitend om connecties tussen *vrouwelijke* auteurs en hun *lezersessen*, maar om alle soorten van receptie van die teksten. In tijdschriften, correspondenties, catalogi van uitleenbibliotheken en privécollecties vinden wij informatie over de manier waarop zowel mannelijke als vrouwelijke tijdgenoten op het werk van schrijfsters reageerden.

>>

bron: http://www.dbnl.org/tekst/colm004conr01_01/colm004conr01_01_0001.php

De vlijmscherpe criticus die werd omringd door meerdere schrijvende/vertalende vrouwen (zijn echtgenote en twee zussen)

HERA Travelling Texts

En dat gebeurt in dit in september 2013 aangevangen HERA-project, waarbinnen de hierboven beschreven database centraal staat.³⁸ Wij menen dat exclusieve aandacht voor één (min of meer willekeurig geselecteerde) schrijfster als Hasebroek – hoe interessant ook – te veel in het midden laat of zij enigszins representatief is, wat dan wel de betekenis zal zijn geweest van al die vele tientallen andere schrijfsters³⁹ in Nederland, en hoe die zich verhouden (qua aantal en invloed) tot schrijfsters in andere landen.

De samenwerking waarbinnen dit HERA-TTT-project van start is gegaan, is, zoals gezegd, al een aantal jaren bezig.⁴⁰ Ook hiervan zou men dus kunnen zeggen – net als over *Met en zonder lauwerkrans* – dat het effect op de literatuurgeschiedschrijving maar uiterst beperkt is gebleven. Dat is onder meer toe te schrijven aan de grootschaligheid van aanpak, die voorbereidingstijd vergt. De ontwikkeling van de *tools* staat ook op zichzelf en het eigenlijke onderzoek is hier mede afhankelijk van. Dit kan worden gezien als een bezwaar. Toch menen wij dat receptie als uitgangspunt, grootschaligheid en kwantitatieve aanpak⁴¹ ons verder gaan brengen dan wanneer wij blijven denken op de schaal van de individuele werken en auteurs, waarvan Schenkeveld en Schenkeveld-van der Dussen (misschien terecht opmerken dat zij de eenentwintigste-eeuwse mens lang niet altijd aanspreken (p. 7). Door de nadruk te leggen op de negentiende-eeuwse receptie wordt het mogelijk om ook voor vrouwelijke auteurs het perspectief van de eigen tijd aan te nemen. En door vergelijkingen te maken met vier andere relatief kleine landen, waar voor een deel dezelfde schrijfsters werden gelezen

Zo bleek dus, interessant genoeg, dat diezelfde Busken Huet die in *Alles is taal geworden* zo frequent voorkomt als degene die voor tal van auteurs een ‘definitief’ oordeel wist te formuleren, ook veel over schrijfsters schreef. Of het nu kwam door de invloed van zijn echtgenote of door zijn bewondering voor Sainte-Beuve,³² de “gezaghebbende Busken Huet” die “voor canonisering zorgde” (p. 109) besprak ook werk van vrouwen.³³ Hij drukte zich daarbij inderdaad lang niet altijd zo positief uit als hij deed over Elisabeth Hasebroek. De recensie van een roman van Maria Carolina Frank begint als volgt:

“Het zou niet beleefd zijn den trap van ontwikkeling te bepalen waarop de nederlandsch-indische schrijfster van dit verhaal hare lezers en lezeressen in Nederland stelt.” (1877)

Wat hij over Francisca Gallé schrijft is al even weinig complimenteuz:

“Francisca Gallé is eene betrekkelijk vruchtbare schrijfster en, hoewel nog jong, eene oude kennis van het publiek. Ook zij is, na enkele proeven op kleiner schaal, begonnen met een of twee groote boeken te schrijven waarvan slechts een paar hoofdstukken blijvende waarde bezaten – en konden bezitten – omdat het onderwerp de krachten eener jonge vrouw, hoe begaafd en eerzuchtig ook, te boven ging.” (1874)

Het lijkt erop dat Huet zich over buitenlandse vrouwen minder ironisch en zelfs positief uitlaat.³⁴ Dat geldt niet alleen voor evidente beroemdheden als George Eliot en George Sand (1804-1876), maar bijvoorbeeld ook voor Wilhelmine von Hillern, de auteur van *Die Geyer-Wally. Eine Geschichte aus den Tyroler Alpen* uit 1875, dat Huet nog datzelfde jaar vertaalde met als titel *Wally*. Ook in 1875 schreef hij vol lof over haar:

“In en buiten Duitschland is de schrijfster van *Wally* reeds zoo geprezen³⁵, dat elke aanbeveling van haar werk overbodig kan geacht worden. [...] Er zijn bladzijden in dit verhaal, die met het schoonste in menige letterkunde om den voorrang dingen.”³⁶

Wat is het effect geweest van de kritiek die Busken Huet en anderen op het werk van schrijfsters formuleerden? Voorlopig lijkt het erop dat de negatieve kritiek, afkomstig van Busken Huet en van zijn collega’s, als doel kan hebben gehad om de in hun ogen wat al te grote populariteit van de betreffende schrijfsters te bestrijden. Dat leek eerder te concluderen uit het onderzoek naar de reacties op het werk van George Sand in Nederland.³⁷ Dit moet natuurlijk nader worden onderzocht, bij voorkeur in vergelijkend perspectief.

Website van het Europese onderzoeksproject HERA Travelling Texts

– zoals de Franse Stéphanie de Genlis, de Engelse Ann Radcliffe en de Duitse Luise Mühlbach –, kunnen we de positie van Nederlandse schrijfsters ook in het internationale perspectief begrijpen.

De geschiedschrijving inzake het vrouwelijk auteurschap zal dan niet meer een serie individuele gevallen zijn, ieder apart gepresenteerd volgens de – wat al te willekeurige – chronologische volgorde van de geboortedata. Er kan dan een zinvolle samenhang worden getoond tussen elkaar beïnvloedende of juist niet beïnvloedende schrijfsters. Op deze manier zou de vrouwenliteratuurgeschiedschrijving zelf ook aandacht schenken aan de in *Alles is taal geworden* bedoelde “herijking van negentiende-eeuwse reputaties [van schrijfsters]” (p. 37). Dit zou het ‘gemakkelijker’ maken om deze vrouwen te integreren in het verhaal van de algemene literatuurgeschiedenis. ///

Noten:

- Ik dank Ton van Kalmthout voor zijn commentaar op een eerdere versie van deze tekst.
- W. van den Berg en P. Couttenier, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam, 2009.
- R. Schenkeveld-van der Dussen, K. Porteman, L. van Gemert, P. Couttenier (red.), *Met en zonder Lauwerkranen. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Amsterdam, 1997; L. van Gemert, H. Joldersma, O. van Marion, D. van der Poel, R. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Women's Writing from the Low Countries, 1200-1875. A Bilingual Anthology*. Amsterdam, 2010.
- Humanities in the European Research Area (HERA) is een programma dat internationaal onderzoek financiert. Het betreft een partnerschap tussen 21 Europese landen. Zie <http://heranet.info/tt/index>.
- In Nederland is het project deels voortgekomen uit *Met en zonder lauwerkranen*. Zie Zie S. van Dijk, L. van Gemert, S. Ottway (red.), *Writing the History of Women's Writing. Toward an International Approach*. Amsterdam, 2001.
- Zie o.a. S. van Dijk, “Les jugements universellement portés sur les femmes...”. Schrijfsters en lezeressen in een internationale database”, in: *Historica* oktober 24 (2001) 3, pp. 3-5; S. van Dijk, P. Broomans, J.F. van der Meulen, P. van Oostrum (red.), “I have heard about you”. *Foreign Women's Writing Crossing the Dutch Border: from Sappho to Selma Lagerlöf*. Hilversum, 2004; S. van Dijk, A. Giljeir en A.C. Montoya, “Before NEWW (New approaches to European Women's Writing). Prolegomena to the Launching of an International Project”, in: *Tulsa Studies in Women's Literature*, 27 (2008) 1, pp. 151-157.
- NWO: Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk onderzoek. COST – European Cooperation in Science and Technology: Europees intergouvernementeel kader voor de coördinatie van nationaal of regionaal gefinancierd onderzoek. Het CLARIN-NL-project is een groot, nationaal project in Nederland (2009-2015), dat zich richt op het maken van een belangrijke bijdrage aan de Europese CLARIN-infrastructuur. Dat is onderzoeksinfrastructuur bedoeld voor geesteswetenschappers die werken met taaldata en tools.
- Zie Zie S. van Dijk, L. van Gemert, S. Ottway (red.), 2001.
- Vergelijking tussen deze twee afdelingen lijkt erg interessant, maar is nu niet aan de orde: België maakt geen deel uit van het HERA TTT-project.
- Wikipedia en R. Schenkeveld-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkranen*, pp. 875-878.
- Wikipedia en Lotte Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt. Vrouwentijdschriften en journalisten in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*. Hilversum, 2001.
- In resp. 12, 2 en 2 pagina's.
- Henriette Roland Holst is van dezelfde categorie. Zij wordt slechts één keer kort genoemd: zij is eigenlijk meer een twintigste-eeuwse dichteres. De connectie is dan met William Morris en Jan Veth (p. 619).
- Merkwaardig is dan weer dat de vijf mannelijke ‘toppers’ ieder een eigen paragraaf (van tussen de ca. 4 en ca. 20 pagina's krij-

gen toebedeeld, net als trouwens 20 andere Noord-Nederlandse mannen, terwijl dat Bosboom-Toussaint niet werd gegund.

- Toussaint naar het Engels, Duits, Frans, Deens, Russisch, Zweeds; Wallis naar het Engels en Duits; Melati van Java naar het Duits, Frans en Deens; de Jong van Beek en Donk naar het Duits, Frans en Zweeds.
- Wikipedia.
- Namelijk Schweickhardt, Toussaint, Melati van Java, Swarth. Zie G.P.M. Knuvelder, *Beknopt handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Den Bosch, 1982 (10e ed.).
- De vraag is natuurlijk des te klemmender, omdat beide werken één auteur gemeenschappelijk hebben, te weten Piet Couttenier.
- R. Schenkeveld-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkranen...*, pp. 707-711.
- En ook recentelijk: Dorothea Bohn-Beets, *Onze buurt*. Margaretha H. Schenkeveld en Maria A. Schenkeveld-van der Dussen ed.. Zoetermeer, 2002.
- Zie boven: de inspiratoren van Multatuli. Over de talrijke volgelingen van Tollens heet het zelfs: “Hun namen zijn in de vergetelheid weggezakt en verdienen ook geen revival” (p. 243). Desalniettemin waren die namen wel genoemd: B. Klijn Bz, H.A. Spandaw, M. Westerman, H.A.L. Rietberg, W.H. Warnsinck, H. van Loghem jr., J.L. Nierstrasz jr. (p. 71). Over de (niet bij naam genoemde) dominee-dichters lezen wij dat ze niet alleen “zeer geliefd [waren] bij het gemiddelde lezerspubliek”, maar ook dat “onder het kaf van al die bundels meer koren verstopt ligt dan men gewoonlijk aanneemt” (p. 506). Over de rol die dominee-dichters speelden ten aanzien van het vrouwelijk auteurschap, zie mijn bijdrage aan het congres *Cultures and Literatures in Translation*, 5-6 December 2013 in Kielce, Polen (publicatie van de acten is in voorbereiding door Hanna Mijas en Agnieszka Szwach). Ook Kloos maakte “korte metten met de eigentijdse middelmaat van J. Bohl, Pol de Mont, W. Hofdijk, H.J.A.M. Schaepman” (p. 588). Kortom, er had ook wel wat meer aandacht kunnen zijn voor het gegeven (zo verontwaardigend voor bijv. Van Oosterzee) dat “het aantal vrouwelijke auteurs gestaag toeneemt” (p. 502).
- Misschien is de vermelding van Ouida (“de Engelse romancière van extravagante, melodramatische verhalen”, die door Eline Vere, “dweperig, behaagziek” worden gelezen) zo bedoeld ten opzichte van Couperus, die in een *Gids*-artikel (1897) over haar schreef “ik lijk op Ouida”.
- E.J. Hasebroek, *Elize*, ed. M.H. Schenkeveld en R. Schenkeveld-van der Dussen. Amsterdam, 2004.
- <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Hasebroek>.
- Dit geldt in veel mindere mate als de term wordt gebruikt voor mannelijke auteurs (zie pp. 241, 579, 582), hoewel op p. 518 t.a.v. Bernard ter Haar “welwillendheid” min of meer wordt geïdentificeerd met “onoprechtheid”.
- Deze wordt gehost in het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis: <http://www.databasewomenwriters.nl>.
- F. Moretti, *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for a Literary History*. London/New York, 2005.
- De Gids* 1876 III, p. 364.
- Vaderlandsche Letteroefeningen* 1866-1, p. 14.
- Alles is taal geworden* schrijft het groeiende aantal vrouwelijke romanciers eerder op het conto van voorgangsters Wolff en Deken (pp. 115, 117) dan dat het in verband wordt gebracht met ontwikkelingen die in het buitenland gaande zijn.
- In tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk en Noorwegen.
- De invloedrijke Franse criticus Charles-Augustin Sainte-Beuve was auteur o.a. van enkele series *Portraits de femmes* (1844, 1870).
- Onder wie minstens 24 Nederlandse schrijfsters.
- Hij becommentarieerde werk van minstens 22 buitenlandse schrijfsters.
- Die Geyer-Wally* is opvallend snel en intensief naar het Nederlands vertaald; naast de vertaling van Huet (oorspronkelijk gepubliceerd als feuilleton), publiceerde Elise A. Haighton de haren: *Gier-Wally; een Tirolsch verhaal, eveneens* in 1875. Een Engelse en een Deense vertaling volgden in 1876, een Franse en een Finse in 1877.
- Dit artikel verscheen in het *Algemeen Dagblad voor Nederlandsch-Indië* 3 (1875) p. 175 (2 augustus). Zie ook O. Praamstra, *Gezond verstand en goede smaak. De kritieken van Conrad Busken Huet*. Amstelveen, 1991, p. 264. Huet was bepaald niet de enige criticus die enthousiast was over deze roman.
- Dit is uitgebreid onderzocht voor de receptie van George Sand in Nederland, zie S. van Dijk, ‘George Sand in Nederland. Ontwikkelingen in het receptieonderzoek’, in *De Negentiende eeuw* 34 (2010) 1, pp. 69-91.
- Binnen het CLARIN project COBWWWEB (*Connections Between Women and Writings Within European Borders*) wordt op dit moment deze database verder ontwikkeld, waarbij met name mogelijkheden worden gecreëerd om connecties te maken met andere relevante databases.
- Vele tientallen van de mannelijke schrijvers zijn niet in die mate in de vergetelheid gestopt als deze vrouwen en over

hen is er vaak toch wel enig onderzoek uitgevoerd, waar we voor de schrijfsters min of meer vanaf nul moeten beginnen.

Zie ook <http://www.womenwriters.nl>.

⁴⁰ Deze drie in combinatie met elkaar, waarbij wij natuurlijk ook gebruik maken van bestaand deelonderzoek, hetzij betreffende de receptiekwesties (zoals bijv. T. Streng, *Geschiedenis om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860*. Amsterdam, 1997), hetzij betreffende voor ons belangrijke informatie afkomstig van boekhistorisch onderzoek (B. de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920*. Nijmegen, 2011).

Suzan van Dijk (1946) is romanist en compariatist en senioronderzoeker bij het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (KNAW). Zij houdt zich vooral bezig met het vrouwelijk auteurschap (18e en 19e eeuw), de receptie van het werk van schrijfsters en de internationale connecties tussen vrouwelijke auteurs. Op dit gebied initieerde en leidt zij een serie internationale projecten.

Contact: suzan.van.dijk@huygens.knaw.nl

“De directeur van Atria is het schaap met vijf poten”

Renée Römken

Renée Römken is sinds 2012 directeur van Atria, instituut voor emancipatie en vrouwen geschiedenis in Amsterdam, en heeft een indrukwekkende academische carrière achter de rug. Römken is van oorsprong criminologe met een achtergrond in rechten en heeft daarnaast psychologie gestudeerd. Deze combinatie is essentieel in haar onderzoek naar gender en geweld in de privésfeer vanuit een rechtssociologische benadering. Naast haar academische werkzaamheden en nu haar werk als directeur, zet Römken zich actief in als onderzoeker en expert op gebied van gender en geweld voor onder andere de VN en de EU. Zo heeft de EU haar begin dit jaar aangesteld als deskundige binnen het European Network of Experts on Gender Equality.

/ Ruth van den Akker & Kirsten Zimmerman /

Uw onderzoek richt zich op het snijvlak van wet, regelgeving en gender, en meer specifiek op geweld en gender. Waar komt uw interesse voor dit onderwerp vandaan?

Ik ben criminoloog van oorsprong. Mijn opleiding is dus al interdisciplinair. Hierin is voor mij interessant hoe wetten en regelgeving een aantal afspraken veronderstellen die de samenleving wil maken. Wat zeggen wet en regelgeving over de normen die we belangrijk vinden? Wie bepaalt wat de norm is en wie bepaalt wat afwijkt? Dat is in essentie de rol van wetgeving en vooral van strafwetgeving. Strafrecht bepaalt welk gedrag wij acceptabel vinden, waarvan wij vinden dat het niet mag en waar een sanctie op hoort te staan. Het is met name door die normatieve werking van wet en regelgeving, dat je ziet dat regelgeving veel normen impliceert en vertelt hoe vrouwen en mannen zich behoren te gedragen.

De belangstelling voor gender is bij mij gegroeid tijdens mijn opleiding. Ik studeerde in de jaren zeventig waarin de vrouwenbeweging, vooral onder studenten, opkwam en een

heel aantal zaken kritisch tegen het licht hield. Ik deed criminologie en dan ben je veel met geweld bezig. In die periode begonnen ook de eerste groepen als 'Vrouwen tegen verkrachting', maar ook de 'Blijf van mijn Lijf-huizen' te ontstaan. Met die wetenschap, kijkend naar een studie die over geweld gaat, dacht ik: wat ontbreekt hier in dit plaatje? Het onderwerp van geweld tegen vrouwen is mij vanuit die invalshoek aangereikt als de fameuze blinde vlek in de toenmalige criminologie. Het heeft lang geduurd, maar als het gelukt is om één onderwerp hoog op de agenda te krijgen, zowel beleidsmatig alsook in onderzoek, dan is dat geweld tegen vrouwen.

Het is helaas een onderwerp is waar we nog lang niet over uitgepraat zijn. Niet alleen omdat de geweldvormen zo veelvoudig zijn, maar ook omdat de complexiteit zoveel groter is dan ooit kon worden vermoed.

Was u naast uw studie betrokken bij de vrouwenbeweging in Nijmegen?

Ik was betrokken bij de vrouwenbeweging aan de universiteit van Nijmegen. Dus ik maakte me met een aantal collega's sterk voor het aanstellen van medewerkers vrouwenstudies, nu vrouwen- en genderstudies. Dat was mijn primaire activiteit in een periode waarin je je nog in het activisme kon bewegen zonder dat je meteen werd afgestraft voor je studiepunten. Dus ik ben een langstudeerder geweest.

Deed u dit alleen bij criminologie of propageerde u plekken voor vrouwen binnen de hele universiteit?

Ik studeerde criminologie en psychologie op dat moment. Ik was vooral bezig in de sociale wetenschappen, dus bij psychologie. De rechtenfaculteit was destijds over het algemeen wat behoudender. En dat is tot op zekere hoogte nog steeds zo. Het aantal studenten dat zich inzette voor de positie van vrouwen in de

© Claudia Kamagorodski

wetenschap was binnen de juridische faculteit heel klein. Ik was op dat moment een van de weinige vrouwen in mijn jaar die criminologie studeerde – nu is dat een waanzinnig populaire studie.

Criminologie, dat is dus de psychologie van de misdadiger?

Nee, niet van de misdadiger. Ik ben altijd meer op de slachtoffers van geweldscriminaliteit gericht geweest, omdat geweld tegen vrouwen meer met de slachtofferrol te maken heeft. Hoewel ik later ook onderzoek heb gedaan naar vrouwen die hun partner hebben gedood, maar dat is een zeer kleine minderheid.

U zult dan wel blij zijn geweest met de strafbaarstelling van verkrachting binnen het huwelijk in 1991?

In deze rubriek brengt *Historica* een onderzoeker voor het voetlicht die vanuit haar of zijn discipline reflecteert op de (mogelijke) meerwaarde om te werken vanuit een genderperspectief. Op de *Historica*-pagina van de website van de Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG) kunnen reacties op deze rubriek worden gepost. Op die manier willen *Historica* en de VVG actief het wetenschappelijke én publieke debat rond genderonderzoek stimuleren.

Dat is één van de dingen die ik heb toegejuicht en velen met mij. Het is een voorbeeld van hoe wet en regelgeving tot op dat moment allerlei normen uitdragen die buitengewoon problematisch zijn naar mijn mening. Als je tenminste de bescherming van fundamentele rechten van mensen als uitgangspunt wilt nemen, zoals het recht op veiligheid en om vrij

vrouwen benadeelt en op achterstand zet. Als er geen letsel of andere indirecte aanwijzingen van dwang zijn, dan wordt het heel lastig als de verdachte blijft ontkennen. Het Europees Hof heeft gezegd dat het meer recht zou doen aan slachtoffers van verkrachting als de formulering van het verkrachtingsdelict de bewijslast op de instemming zou zetten en niet

je onderzoek gaat doen en probeert empirische data te verzamelen die in kaart kunnen brengen wat voor geweld er plaatsvindt tussen mensen, dan vind ik het belangrijk om inflatie van het begrip te voorkomen. Wat voor de één een krenking is, is dat voor de ander niet en om die discussies te vermijden richt ik mij op die fysieke schending. Dat gezegd hebbende, op het moment dat je onderzoek doet naar geweld in intieme relaties, kun je niet voorbijgaan aan het feit dat dat fysieke geweld in een context plaatsvindt waarin mensen elkaar figuurlijk over de kling jagen.

Maar ook een fysieke schending lijkt mij gedeeltelijk subjectief en dus moeilijk concreet vast te stellen.

In een onderzoek dat ik aan het eind van de jaren tachtig deed, heb ik verkrachting gedefinieerd in de zin dat de vrouwen zelf aangaven dat ze waren gedwongen tot seksuele gemeenschap. Vrouwen die zeiden “ik doe het wel geregeld tegen mijn zin, maar ik ga dat geen dwang noemen” werden niet meegerekend. Ik had een categorie gedwongen seks en een categorie seks zonder instemming en/of zin. Dit is een voorbeeld van hoe moeilijk zelfs zo’n fysieke schending te bepalen is. Op het moment dat je toegeeft om seks met iemand te hebben om iets anders te voorkomen, om iets anders te bereiken of voor de lieve vrede terwijl je het gevoel hebt dat je niet echt een keus hebt, is dat voor de één misschien een schending van haar integriteit en voor de ander helemaal niet.

Je ziet dat dat een continuüm is waar niet echt een scherpe grens te trekken valt. Daar waar de kans op meerduideligheid groter wordt, vind ik dat je als onderzoeker er naar moet streven om die meerduideligheid in kaart te brengen. Dat is een lastige, maar dat vind ik wel het meest interessante.

Welke rol kan wetgeving spelen binnen de problematiek van geweld in de privésfeer?

Het antwoord op die vraag hangt af van wat je met wetgeving wilt bereiken. Wetgeving is hoe dan ook van belang en noodzakelijk, omdat daarmee een norm wordt gesteld. Als wij als samenleving vinden dat iets ontoelaatbaar is, moet je dat in wetgeving tot uitdrukking laten komen. Alleen dan geef je burgers een instrument in handen om, als iemands rechten worden geschonden, daarmee naar het Openbaar Ministerie te stappen. Dan heb je het over een functie van wetgeving die, nadat de feiten al hebben plaatsgevonden, de mogelijkheid biedt om gerechtigheid te vragen. Of dat lukt, is vervolgens de vraag.

Je ziet dat het probleem vaak in de toepassing van de wet zit. Bewijs moet worden geleverd, daar moet een officier van justitie van worden overtuigd en vervolgens ook nog een rechter. We hebben het over strafrecht, want civiel recht is een ander verhaal. Evengoed gaat het om het principe dat rechten en in wet- >>

te zijn van ongewenste schendingen van je fysieke integriteit. Dat deze grondrechten ter discussie worden gesteld of tussen haakjes gezet voor seksuele contacten van getrouwde vrouwen, staat naar mijn idee in duidelijke tegenspraak hiermee.

Het is een heel sprekend voorbeeld van die normatieve werking van wet en regelgeving. Wat overigens niet helemaal weg is met deze nieuwe wet. Verkrachting – niet alleen gedwongen geslachtsgemeenschap, maar alle vormen van gedwongen penetratie – is weliswaar strafbaar, maar het is in Nederland aan het slachtoffer om dwang te bewijzen als er geen getuigen zijn en de verdachte pleger ontkent. Naast de fysieke handeling, de penetratie, moet ook het delictselement, de dwang, worden bewezen. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens heeft daarvan een aantal jaren geleden gezegd dat deze wetgeving

op de dwang. Oftewel, als de verdachte moet bewijzen dat het slachtoffer heeft ingestemd. Zo normatief kunnen wet en regelgeving zijn, ook als je iets strafbaar stelt.

Hoe definieert u het brede begrip geweld in uw onderzoek?

Voor mij is de academische definitie de schending van de fysieke integriteit van een persoon. Dus psychisch geweld valt voor mij niet in de categorie geweld, maar niet omdat dit niet ernstig of schadelijk zou zijn. Misschien verradt zich daar mijn achtergrond als criminoloog: ik gebruik toch dat strafrechtelijk kader. Psychisch geweld kan zeer beslist heel ernstig en schadelijk zijn, maar kan dusdanig worden gekleurd door de subjectieve beleving dat dat nog moeilijker dan fysiek geweld objectief te beschouwen is. Op het moment dat

© Niranjana Jayamary

Op de Internationale Vrouwendag-bijeenkomst 'Maak werk van de toekomst', georganiseerd door Atria in Utrecht, 8 maart 2014

geving verankerde rechten ontzettend belangrijk zijn, maar nooit een garantie geven dat de gerechtigheid die je zoekt ook daadwerkelijk kan worden geboden. Sinds verkrachting binnen het huwelijk in 1991 strafbaar is gesteld hebben we maar een handjevol zaken voor de rechter gekregen.

Daarnaast wordt ook vaak gezegd dat wetgeving belangrijk is, omdat het een preventieve en normstellende werking heeft. Als je wetgeving niet zou hebben, zou het nog vaker voorkomen. Ook dat is lastig na te gaan.

Is er überhaupt een oplossing voor deze problemen?

Een deel van de oplossing zit in deskundigheidsbevordering van mensen die de wet moeten toepassen. Nu speelt de discussie over mensenhandel: moeten we niet speciale rechters hebben (die blijken er overigens al te zijn) en ook gespecialiseerde politiemensen en officieren van justitie? Ik ben het daar mee eens, want de psychologie van de slachtoffers is vaak zo complex waardoor je heel makkelijk denkt "dat valt wel mee" of "daar hebben ze zelf mee ingestemd". Dat daar vaak een chantage achter zit die heel moeilijk boven tafel te krijgen is, vereist een specifieke expertise. Dat geldt voor geweld en seksueel geweld, zeker in de privésfeer, ook.

Dit jaar wordt de Tweede Kamer gevraagd een Europees wetsvoorstel te ratificeren. Doet het parlement dat dan gaat Nederland de Istanbul-conventie van de Raad van Europa toepassen en uitvoeren. Deze conventie heeft de preventie en bestrijding van geweld tegen vrouwen als onderwerp. Alle vormen van geweld tegen vrouwen moeten dan strafbaar worden gesteld en burgers moeten in staat zijn om zelf bescherming te vragen aan een rechter (zonder tussenkomst van de officier van justitie). Denk daarbij aan straat- of huisverboden. Voor toepassing van deze wetgeving moeten rechters, officieren van justitie en politie speciaal worden getraind.

Maar ik denk dat wetgeving per definitie maar een deel van het effect kan bereiken dat je waarschijnlijk beoogt, namelijk dat deze vorm van geweld wordt voorkomen. En dat je daarom uiteindelijk ook en misschien wel meer moet inzetten op bewustwording en atti-

tudeverandering. Een voorbeeld waarin je ziet hoe belangrijk dit is, zijn oorlogen waarin veel deugdzaame burgers overgaan tot verkrachting. Niet iedereen doet dat en dan krijg je de vraag: onder welke omstandigheden gaan mensen over tot extreem geweld? Ik denk niet dat in elke oorlog iedereen in principe een oorlogsmisdadiger kan worden. De interessante vraag is dan wat ervoor zorgt dat bepaalde mensen dat wel en anderen dat niet doen? Feit is dat een heleboel mensen in een niet-oorlogssituatie zichzelf als het ware toespreken "dit mag niet". Maar in een oorlogssituatie, waarin een heleboel normen wegvallen, vinden dat dit wel kan. Een externe grens heeft wel degelijk een preventieve werking.

Zo complex is het antwoord op de vraag of wetten werken. Ze werken tot op zekere hoogte, in bepaalde omstandigheden en bij bepaalde mensen. Maar het is nooit voldoende, uiteindelijk gaat het om de attitude, de gewetensfunctie, op basis waarvan iemand besluit: "dit hoort niet, dit doen we niet". Dat is lastig en ik denk dat daar wat betreft seksualiteit heel hard aan wordt gewerkt, maar in de context van partnergeweld is dat een heel ander verhaal.

U heeft gewerkt aan Columbia University en New York University. Wat was het opmerkelijkste of opvallendste verschil tussen de Amerikaanse onderzoekswereld en de Nederlandse?

Het opvallendste verschil is dat de onderzoekscultuur in Amerika veel competitiever is dan in Nederland. Ik heb daar veel van geleerd. Ik denk dat het op zichzelf een goede ontwikkeling is dat de competitie aan de Nederlandse universiteiten toeneemt en dat de hoeveelheid publicaties en waar wordt gepubliceerd zwaarder gaat wegen. In Amerika heb ik gezien dat dit leidt tot een sterke instrumentele en pragmatische cultuur. Dat maakt de Amerikanen ook wendbaar, flexibel. Het is een instelling waarin men enerzijds kijkt naar de ambities liggen – en die liggen in de academische context over het algemeen vrij hoog – maar er wordt ook altijd gekeken naar wat haalbaar is. En vooral: wie kan jou daarbij helpen. Dus pragmatisme en opportunisme liggen daar dicht bij elkaar. Een nadeel van dit systeem is wel, chargerend gezegd, dat als je een relatie niet meer nodig hebt, je naar beneden trapt en zo jezelf omhoog duwt.

Ik had het voorrecht om aan universiteiten te zitten waar, omdat er veel goede wetenschappers waren, het niveau erg hoog lag en dat was heerlijk. Dat ik uiteindelijk de stap naar Nederland heb gezet heeft vooral te maken met mijn eigen vakgebied en met de ontwikkelingen die in Nederland en Europa gaande waren.

Was de Amerikaanse wetenschap in eerste instantie verder ontwikkeld op uw vakgebied?

Ja, dat was één van de redenen waarom ik de mogelijkheid om in Amerika te gaan werken,

heb aangegrepen. Wetenschappelijk onderzoek naar geweld tegen vrouwen is echt vele malen verder ontwikkeld in Amerika. In de periode dat ik weg was, kwam het ook hier in Nederland, maar vooral in Europa, hoger op de onderzoeks- en beleidsagenda te staan en kreeg ik af en toe ook het signaal "zou je hierin mee kunnen werken?". Dan zat ik toch in Amerika wat verder van de bron. Dus dat is voor mij wel een overweging geweest om de stap naar Nederland te maken en daar ben ik erg blij om. Ik heb het idee dat ik op persoonlijk vlak, door de leerstoel die ik bekleedde aan de universiteit van Tilburg, die beweging heb kunnen doorzetten en dat ik in dat klimaat kon gedijen. Ook met name op Europees niveau,

In december 1935 richtten feministes van de eerste golf Rosa Manus (1881-1943), Johanna Naber (1859-1941) en Willemijn Posthumus-van der Goot (1897-1989) het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) op: een archief annex bibliotheek dat de geschiedenis van de vrouwenbeweging moet vastleggen en wetenschappelijk onderzoek mogelijk maken. Zij doneren hun eigen archieven en het persoonlijk archief van Aletta Jacobs (1854-1929). Het IAV komt aan de Keizersgracht in Amsterdam.

In 1947 heropent het IAV wat na de oorlog van de collectie over is. In de jaren zestig verhuist het IAV naar depots op verschillende adressen in Amsterdam-Oost en in 1969 weer naar de Herengracht in het centrum. In 1981 volgt een verhuizing terug naar de Keizersgracht, maar ditmaal in een groter pand. In 1988 fuseert het IAV met het IDC (Informatie- en Documentatiecentrum voor de Vrouwenbeweging, van de tweede golf) en het feministische tijdschrift *Lover* tot het IIAV.

In 1993-1994 verhuist het IIAV naar het Obi-plein in Amsterdam-Oost. Vanaf 2009 krijgt het archief een nieuwe naam: Aletta, naar Aletta Jacobs. In 2011 gaat Aletta naar de Vijzelstraat, terug naar het centrum van Amsterdam. In 2012 fuseert Aletta met E-Quality (kenniscentrum voor emancipatie, gezin en diversiteit). In 2013 gaat Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwen-geschiedenis van start.

bron: www.atria.nl

SHARING THE PAST
DEBATING THE PRESENT
CREATING THE FUTURE

atria
KENNISINSTITUUT
VOOR EMANCIPATIE EN
VROUWENGESCHIEDENIS

door het werk dat ik heb gedaan en nog doe via de Raad van Europa. En ik heb onderzoekslijnen uitgezet naar de Verenigde Naties in samenwerking met de Speciale Rapporteur voor Geweld tegen Vrouwen. Dat gaat ook weer over initiatieven op het snijvlak van mijn eigen wetenschappelijke onderzoek in een context die ook politiek en beleidsmatig vruchten afwerpt.

U bent momenteel werkzaam als de directeur van Atria, wat houdt deze rol in?

De directeur van Atria is een schaap met vijf poten. Bestuurlijk gezien moet ik het instituut extern vertegenwoordigen en intern aansturen. Ik ben degene die Atria naar de raad van toezicht vertegenwoordigt. Ik moet zorgen dat de financiën op orde zijn. Er moesten een reorganisatie en bezuinigingen worden doorgevoerd toen ik hier begon. Dat is een bestuurlijke klus van megaformaat geweest.

De externe vertegenwoordiging betekent in dit geval onder andere dat het mijn taak is om met doelverwante organisaties in gesprek te komen. Wij willen ons actief oriënteren op met wie wij samen kunnen werken binnen en buiten Nederland in de vervulling van onze missie. Atria heeft drie rollen als kennisinstituut. Het aanjagen van discussies en debatten en het agenderen van kwesties die te maken hebben met discriminatie van vrouwen (i). Het verbinden van kennisdomeinen, instellingen of experts op die terreinen waar wij ons begeven, om de effectiviteit van de inzet van kennis te vergroten (ii). De derde rol is het produceren van kennis. Dan moet je denken aan onderzoek dat wij doen, beleidsadviezen die wij uitbrengen, maar ook aan de bibliotheek en het archief dat wij aanbieden en blijven actualiseren en uitbreiden.

In kennisproductie willen wij ook graag samenwerken. Puur omdat het vakgebied zo breed is – dat kun je niet allemaal zelf. Een brug slaan naar die instellingen met wie wij kunnen samenwerken is iets waar ik mij met name hard voor inspan. Een voorbeeld is het Sociaal Cultureel Planbureau vragen om hun gegevens met een genderbril te bekijken. Een andere partner is de Blijf Groep Nederland, waar Atria een oral history project voor uitvoert in het kader van de herdenking van veertig jaar vrouwenopvang in Nederland.

Hieraan verbonden is de taak van acquisitie, die voor een belangrijk deel bij mij ligt en ook bij de managers. Samen trekken wij die kar heel hard, omdat wij als gesubsidieerde instelling meer en meer de taak hebben om zelf middelen uit de markt te halen. In de kennisproducentenrol heb ik ook de portefeuille wetenschap. Dus de wetenschappelijke profile-

Blijf Groep Nederland

Een organisatie die hulp biedt aan alle betrokkenen (slachtoffers, getuigen, plegers en kinderen) om huiselijk geweld te stoppen

Collectie IAV – Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis.

De officiële opening van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) op 19 december 1936. Vooraan zittend de oprichters, met vierde van links: Willemijn Posthumus-van der Goot, naast haar Johanna Naber en Rosa Manus..

ring, de onderzoekprofilering, dat is een belangrijke taak van mij.

U heeft de overstap gemaakt naar Atria vanuit de universitaire wereld, kunt u deze carrièrewending toelichten?

Wat ik interessant vind is dat deze positie de mogelijkheid biedt om de wetenschappelijke kennis die ikzelf meeneem en die relevant blijft in deze functie, actiever in te zetten op het snijvlak wetenschap en samenleving, vanuit de vraag hoe je kunt bijdragen aan verandering van die samenleving. En dan aan de ene kant door kennisontwikkeling en kennisproductie en anderzijds door beleid en door maatschappelijke organisaties erbij te betrekken die door veranderingsprocessen gaan. Ik ben altijd een wetenschapper geweest die vanuit een maatschappelijk engagement voor de wetenschap heeft gekozen en in die zin ook sociale rechtvaardigheid als thematiek in mijn onderzoek heb betrokken. Ik ben in toenemende mate vanuit een rechtssociologische benadering gaan kijken hoe wet en regelgeving functioneren.

Deze functie legt het accent op dat snijvlak. Binnen Atria is de publieksgerichtheid belangrijk. Hoe je kennis kunt inzetten op een manier waarbij je ook het publiek betreft en kunt activeren, vind ik heel interessant.

Atria is specifiek gericht op vrouwen, op emancipatie. Hoe combineert dit met uw geschiedenis in rechten en criminologie?

Dat klopt, maar ik kom uit de vrouwen- en genderstudieshoek en mijn vakgebied is *genderbased violence*. De expertise die ik heb kan worden ingezet ter profilering van het instituut, de expertise van het instituut en de ac-

quisitie van onderzoeksopdrachten.

Daarnaast is het zo dat ik het onderzoek niet helemaal aan de wilgen heb gehangen. Ik blijf wetenschappelijk onderzoek doen, hoewel dat meer in de marge zit en gedeeltelijk meer in een stimulerende en superviserende rol. De eerste twee jaar binnen Atria hebben sterk beslag gelegd op mijn tijd als bestuurder en op het neerzetten van een inhoudelijke richting die het instituut kan gaan in zijn nieuwe gefuseerde vorm. Er lagen natuurlijk een heleboel issues en die gaan ook door, maar het is wel een nieuw instituut met duidelijk andere accenten in de taakstelling. Dat heeft veel tijd en inspanning gevraagd. Het is wel de bedoeling dat die onderzoekskant meer ruimte gaat krijgen.

Wat worden deze nieuwe richtlijnen?

Omdat twee bestaande instituten samengegaan zijn als een nieuw instituut, moet je duidelijk een richting kiezen. Voordien had je de twee instellingen, enerzijds E-quality met beleidsonderzoek en anderzijds Aletta met de bibliotheek, het archief en het historisch onderzoek. Deze twee verschillende werelden worden meer geïntegreerd. Ze moeten dus meer samen en interdisciplinair werken. Dat vraagt ook inhoudelijk een oriëntatie om over die eigen schutting heen te kijken. Het gaat niet alleen over beleidsvorming en ook niet alleen over archieven. Een verwetenschappelijking van onderzoek was al ingezet onder de oude directeur van Aletta, die zet ik met graagte voort. Dus niet alleen beleidsonderzoek en advisering, maar deze twee koppelen aan wetenschappelijk onderzoek.

Internationalisering is ook een belangrijk punt dat ik in de profilering en het onderzoek heb gebracht. We hebben bijvoorbeeld een

>>

De bibliotheek van Atria

groot Europees onderzoek gedaan, gefinancierd door het European Institute for Gender Equality. Een ander inhoudelijk en strategisch speerpunt is dat we het emancipatievraagstuk als een discriminatiekwesie neerzetten en meer specifiek als een schending van mensenrechten. Wij zijn een instituut dat zich bezighoudt met het helpen realiseren van de rechten van vrouwen, namelijk het recht op non-discriminatie. Dit krijgt concreet vorm in drie werkgebieden waar wij ons op richten: arbeid, zorg en inkomen (i), veiligheid (ii), diversiteit en gender (iii). Een genderperspectief zit natuurlijk ook bij de eerste twee werkgebieden, maar met dit derde terrein bedoelen we meer specifiek de beeldvorming en conceptualisering rondom gender en mannelijkheid en vrouwelijkheid als de twee elkaar uitsluitende categorieën. Hier willen wij kritische vraagtekens bij zetten, niet alleen vanuit een gender-, maar ook vanuit een diversiteitsperspectief en dus het intersectioneel denken meer aandacht geven.

Een ander belangrijk aspect is de publieksfunctie die sterker geprononceerd is dan voorheen. Tijdens het fusietraject is gezegd dat Equality en Atria instellingen zijn die zich beïden, op verschillende manieren weliswaar, bezighouden met de positie van vrouwen, discriminatie van vrouwen en vrouwengeschiedenis. Hoe kunnen die elkaar versterken op zo'n manier dat zij hun beider kennis en inzichten actiever uitdragen naar het publiek en omgekeerd dat publiek actiever binnenhalen? Dit is de filosofie die subsidiegevers sterk benadrukken. Kennisinstituten die vanuit ons belastinggeld worden betaald moeten die publieke functie actief vervullen. Dat vind ik een heel terechte verwachting. De uitdaging – en dat vind ik ook het leuke van dit werk – is om dat te realiseren terwijl je tegelijkertijd wel die

diepgang houdt en die kwaliteit.

Hoe probeert Atria dat brede publiek aan te spreken? Is het moeilijk voor Atria om geen dominee voor eigen parochie te zijn?

Daar proberen wij heel creatief in te zijn. Wij organiseren bijvoorbeeld nu meer dan voorheen lezingenreeksen die het verhaal naar het grote publiek vertalen. We zijn met exposities gestart. We vragen minstens twee keer per jaar een kunstenaar of kunstenaar om werk te exposeren in de bibliotheek om zo op een laagdrempelige manier publiek te trekken. Het thema van de expositie verbinden we dan ook als het enigszins kan aan een lezing of aan het prominent aandacht geven aan bepaalde onderdelen van onze collectie die aansluiten op die expositie. Dat zoeken naar verschillende en minder traditionele vormen voor het uitdragen van kennis vind ik heel erg leuk en belangrijk.

Het publiek dat ons niet kent is denk ik de jongere generatie, de mensen onder de veertig die de tweede feministische golf niet meer als volwassenen hebben meegemaakt en jonge mannen. We doen bijvoorbeeld om die reden mee aan de Museumnacht, om onze kennis uit te dragen naar dat bredere publiek. Afgelopen najaar was het thema 'Mannelijkheid v/m'. We hadden een gevarieerd programma met diverse sprekers, een *performance* over gender in relatie tot kleding en we hadden kleedhokken in de bibliotheek gemaakt. We hebben die avond 650 bezoekers ontvangen, waarvan een groot deel jonge mannen.

Ik vind overigens dat we de experts moeten blijven bedienen, want dat zijn de voorlopers in zekere zin. Het archief bijvoorbeeld heeft een heel specifieke expertise waar het brede publiek niet altijd een boodschap aan heeft. En

dat moet je, net zoals bij wetenschappelijk onderzoek, ook niet willen. Maar het is de kunst om naast die diepgang en kwalitatieve ontwikkelingen te zoeken naar een vorm, naar een vertaling, die het grotere publiek ook nieuwsgierig kan maken.

Zeggen mensen wel eens tegen u: emancipatie, vrouwenarchief, vrouwengeschiedenis; is dat nog nodig? En is dat in Amerika misschien anders?

Ja, zeker. In Amerika is enerzijds ook de politieke slagkracht van vrouweninstututen als deze aan erosie onderhevig. Ook daar zie je de weerstand tegen het feminisme of de vraag "is het nog nodig, want we zijn toch al een heel eind gekomen?" Anderzijds is de ondersteuning die we krijgen er ook nog. Dat laatste is hier in Nederland toch kwetsbaar denk ik. Daarom hamer ik er ook op met Atria dat het aan ons is om te laten zien dat niemand anders die kennis levert die wij leveren. Want er is echt nog zo ontzettend veel te doen.

Natuurlijk hebben we erg veel bereikt, maar er is nog steeds een loonkloof van 18 procent in Nederland. De economische zelfstandigheid van vrouwen is zeer beperkt. De verdeling van arbeid en zorg, vooral kinderverzorging en mantelzorg, is nog zo aan die stereotype verdeling tussen vrouwen en mannen gekoppeld. Als vrouwen en mannen daarvoor kiezen, dan zeg ik helemaal prima, maar weet wat de risico's zijn die je daarbij neemt. Na een scheiding zie je dat vrouwen in armoede terecht komen en niet de mannen. Geweld tegen vrouwen, een evidente vorm van discriminatie, vindt nog plaats en je ziet de disproportionaliteit in risico's op geweld. En de beeldvorming gaat toch af en toe kanten op waar een heleboel vrouwen en mannen zich ongelukkig bij voelen.

Er is dus nog een heleboel te winnen als het gaat om een wereld waarin het geslacht van mensen niet bepalend is voor de loopbaan die je hebt, niet voor de opleiding die je doet en niet bepalend voor of je wel of niet je eigen kinderen verzorgt. En dan hebben we het nog niet eens over het feit dat überhaupt de categorieën mannen en vrouwen problematisch zijn. Niet alleen omdat die invulling zo problematisch is, maar omdat er een heleboel mensen zijn die qua lichamelijke, culturele positionering of sociale genderrol niet in dat hokje passen. //

Vragen of opmerkingen voor Renée Römken of Atria? Stuur een e-mail naar info@atria-kennisinstituut.nl.

De VVG in 2013

Het is een goede gewoonte van de VVG om tijdens de ledenvergadering in april de balans op te maken van het afgelopen jaar. Over 2013 kan ik kort zijn: het was een mooi jaar voor de VVG. Een van de eerste dingen waar ik aan denk als ik terugblik op 2013, was de inspirerende lezing die Ann Romeyns over haar scriptie gaf toen ze de Johanna Naberprijs won. In haar onderzoek stond de manier waarop feministen van de tweede golf (1960-1980) terugkeken op de eerste golf (1870-1920) centraal.

/ Margit van der Steen /

De Johanna Naberprijs is een mooie traditie: samen met Atria reikte de VVG in 2013 inmiddels al weer voor de twaalfde keer de Johanna Naberprijs uit. De VVG en Atria kennen deze prijs ieder jaar toe aan de beste masterscriptie op het gebied van gendergeschiedenis in Nederland en Vlaanderen. De jury, bestaande uit de voormalige prijswinnaar en de hoogleraren Mieke Aerts en Gita De-neckere, kwijt zich al jaren nauwgezet van deze taak.

Een artikel op basis van de scriptie van Ann Romeyns is gepubliceerd in *Historica*. Hiermee raak ik aan een andere activiteit van de VVG. Drie keer per jaar verschijnt het vaktijdschrift voor gendergeschiedenis, nu al weer voor het 37e jaar. Ook in 2013 heeft Kirsten Zimmerman met haar team de uitgave verzorgd. Het afgelopen jaar is gekozen voor een

nieuwe vormgeving met meer kleur. We hopen dat de lezers dit waarderen.

Even terug van weggeweest is de samenwerking met het Jaarboek voor Gendergeschiedenis. De VVG heeft het afgelopen jaar besloten dat we onze leden het Jaarboek weer graag met korting willen aanbieden. Met ingang van 2014 is dat weer mogelijk.

Verder heeft de secretaris, Ellen Boonstra, niet alleen een nieuwe folder gemaakt, maar ze heeft de VVG ook op Facebook een gezicht gegeven. Bovendien houdt de secretaris de ledenadministratie bij. Hier is er voor het bestuur wel een punt van zorg: het ledental van de VVG loopt terug en daar zal de VVG in 2014 aandacht aan besteden.

De nieuwe penningmeester, Els Flour, heeft in 2013 veel energie gestoken in het stroomlijnen van de financiën. En het bestuur van de VVG heeft besloten de raad van aanbeveling te vernieuwen met Belgische leden en een nieuwe generatie historici te benaderen. Hierover hoop ik u later meer te vermelden.

Last but not least was er het grote congres *De Vrouw 1813-1913-2013* dat de VVG samen met het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap heeft georganiseerd. Dit was onmiskenbaar het hoogtepunt van het afgelopen jaar. Niet eerder in de lange geschiedenis van de VVG is een vergelijkbare samenwerking tot stand gekomen – een co-productie die heel goed heeft uitgepakt. Met maar liefst 150 deelnemers, dertien lezingen, een tentoonstelling en zelfs een bezoek van prinses Beatrix was dit congres een groot succes. Een aantal van de lezingen zal later in de *BMGN-Low Countries Historical Review* worden gepubliceerd.

De organisatoren van het congres *De Vrouw 1813-1913-2013*. Met staand, tweede van links, VVG-voorzitter Margit van der Steen.

Ten slotte wil ik u bedanken voor uw steun in 2013 en hoop ik dat u in 2014 en daarna ook aan ons verbonden blijft. ///

Margit van der Steen - voorzitter Vereniging voor Gendergeschiedenis

De Vereniging voor Gendergeschiedenis of VVG is in 1990 opgericht en fungeert in Nederland en Vlaanderen als platform voor gendergeschiedenis. De vereniging richt zich op academici, studenten, onderwijzend personeel en iedereen die geïnteresseerd is in gendergeschiedenis. De VVG is de opvolger van het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis, dat in 1976 ontstond.

De VVG heeft drie doelen:

- Het informeren over nieuwe ontwikkelingen en onderzoek op het gebied van gendergeschiedenis.
- Door de integratie van het genderperspectief in historisch onderzoek laten zien hoe gender werkt in samenlevingen uit heden en verleden.
- Op alle onderwijsniveaus de interesse voor gendergeschiedenis vergroten.

Activiteiten

Om de doelstellingen te verwezenlijken doet de VVG het volgende:

- De uitgave van een tijdschrift (*Historica*)
- Het organiseren van bijeenkomsten (inclusief een algemene ledenvergadering)
- Het onderhouden van een website (www.gendergeschiedenis.nl) en een eigen Facebook-pagina.
- Samenwerking met andere organisaties (zoals met het congres *De Vrouw 1813-1913-2013*)

Lid worden?

Leden ontvangen drie keer per jaar het blad *Historica* en hebben stemrecht op de algemene ledenvergadering, die een keer per jaar plaatsvindt. Bovendien krijgen leden korting op het Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis.

Ga naar www.gendergeschiedenis.nl om lid te worden en voor meer informatie over de VVG. De VVG is aangesloten bij de International Federation for Research in Women's History (IFRW).

Service & Boeken Service & Boeken

Service / Museum

Betje Wolff (1738-1804) en Aagje Deken (1741-1804) staan bekend als de schrijfsters van de eerste Nederlandse roman *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782), maar de vrouwen hebben nog veel meer werken geschreven: romans, artikelen, brieven, gedichten en zelfs volksliedjes. Deken was vroom, bedachtzaam en ingetogen, maar Betje Wolff had als bijnamen 'mevrouw Buskruit' en zelfs 'de Beemster Sappho'. "Denk nooit aan Betje Wolff, of denk aan Aagje Deken", schreef Wolff in een brief van 16 oktober 1776.

In het Noord-Hollandse Middenbeemster, vlak boven Amsterdam, staat nog steeds de pastorie waar Wolff tijdens haar huwelijk met de dertig jaar oudere dominee Adrianus Wolff woonde (1759-1777). Dat is nu het Museum Betje Wolff. Haar werkkamer op zolder is zoveel mogelijk teruggebracht in oude staat, met werken van haar en Deken in de boekenkasten langs de wand.

Museum Betje Wolff
Middenweg 178
Middenbeemster

Tot oktober is het museum, behalve op maandag, dagelijks geopend en de toegang is € 3,50 (Museumjaarkaart gratis). Zie www.historischgenootschap-beemster.nl/betjewolff.html

Service / Website

Anneke van Baalen en De Bonte Was

Aanvankelijk verdween Anneke van Baalen (1937 - 1997) in de jaren zestig van de vorige eeuw in het huisvrouw- en moederschap, zoals ze het zelf formuleerde. Maar toen Man Vrouw Maatschappij werd opgericht, werd Van Baalen al snel actief lid. In 1971 begon ze als een van de eerste feministen een vrouwenpraatgroep, geïnspireerd door de radicale vrouwenbeweging in de VS. Deze vrouwenpraatgroepen werden een ware beweging.

In 1974 was Van Baalen een van de oprichters van de feministische uitgeverij De Bonte Was. Deze uitgeverij werd een fenomeen en titels als *Geschiedenis van de vrouwentoekomst* waren een succes door heel Nederland. Ook organiseerde Van Baalen de Vrouwenstaking op 30 maart 1981 tegen een door de regering voorgenomen abortuswet; honderdduizenden vrouwen door het hele land deden mee. Tot het einde van haar leven bleef Van Baalen schrijven en actievoeren (zoals voor vrouwelijke vluchtelingen). In december 1997 overleed ze aan de gevolgen van kanker.

Deze informatie over Anneke van Baalen en uitgeverij De Bonte Was (en nog veel meer) staat op de website die Marijke Ekelschot (Van Baalens partner) maakte: <http://radicaalfeminisme.nl/>. En de Belgische (strip)tekenares Nina Nijsten maakte dit portret.

Anneke Van Baalen (1937-1997)

DUTCH RADICAL FEMINIST ACTIVIST AND WRITER. ONE OF THE WOMEN WHO RAN "DE BONTE WAS", A FEMINIST PUBLISHER, FOUNDED IN 1974. SHE STARTED THE FIRST CONSCIOUSNESS-RAISING GROUP IN THE NETHERLANDS IN 1971. SHE WAS ACTIVE IN MAN-VROUW-MAATSCHAPPIJ (MAN WOMAN SOCIETY), IN HET VROUWENHUIS (THE WOMEN'S HOUSE) IN AMSTERDAM, WHICH PROVIDED SPACE FOR "DE BONTE WAS" ON ITS ATTIC, ENCOURAGED A WOMEN'S STRIKE FOR ABORTION RIGHTS AND LATER SHE JOINED ACTIONS FOR ASYLUM SEEKERS.

© Nina Nijsten. Zie <https://drawingsbynina.wordpress.com/>

Service & Boeken Service & Boeken

Cecile aan de Stegge, Catharina Th. Bakker, Kitty de Leeuw (redactie), *Handen uit de mouwen. 150 jaar verpleegkundig uniform in Nederland*

Dit boek toont aan hoe nauw de kleding van verplegers en verpleegsters was verbonden met de ontwikkelingen in hun beroepsleven en in de maatschappij. Vanaf het oudst bekende habijt van verplegende kloosterzusters in Nederland tot een recent en huiselijk verpleegstersjasje dat werd ontworpen door leerling-verpleegkundigen aan Hogeschool Windesheim te Zwolle, passeren tal van uniformen de revue. Ook de uniformen van de verpleegkundigen bij de Geneeskundige Dienst van de Koninklijke Landmacht zijn present.

Verloren, 2014, € 19,95

Dorien Daling, *De Krans. Hoogleraarsvrouwen in de Groningse academische gemeenschap, 1914-2014*

Wat rond 1914 begon als een kransje van deftige dames die met elkaar thee dronken en daarbij de gebeurtenissen aan de universiteit doornamen (althans volgens de overlevering), ontwikkelde zich tot een volwaardige vereniging met een bestuur, statuten en allerlei culturele activiteiten. Deze Krans van Professorendames leverde een belangrijke bijdrage aan het universitaire leven.

Maar in de loop van de tijd nam de afstand tot de academie toe. Als gevolg van de schaalvergroting, democratisering, bureaucratisering, professionalisering en ook vrouwenemancipatie verdween de vanzelfsprekendheid van het kranslidmaatschap.

Verloren, 2014, € 15,-

Service / Toneel

The Marx Sisters

Het Belgische toneelgezelschap STAN gaat in het najaar het Nederlandstalige stuk *The Marx Sisters* spelen. Als Karl Marx op 14 maart 1883 sterft, worden zijn twee dochters, Laura en Eleanor, de beheerders van zijn nalatenschap, het oeuvre dat hun leven al zolang domineert. Na hun vaders dood beginnen de zusters hun eigen noodlottige emancipatiestrijd, aldus STAN.

Eleanor Marx (1855-1898), het zesde en jongste kind van Marx, bestijgt in navolging van haar vader de barricaden. Ze is al jong Marxist en wordt op 16-jarige leeftijd haar vaders secretaris en vergezelt hem naar socialistische congressen rond de wereld. In 1885 is ze een van de oprichters van de Britse Socialist League. Ze raakt ook betrokken bij de Women's Trade Union League. Helaas vergiftigt Eleanor zichzelf op 43-jarige leeftijd, wanneer haar partner Edward Aveling, een prominente Britse Marxist, stiekem getrouwd blijkt te zijn met een jonge actrice. (bron: Wikipedia)

Laura Marx (1845-1911) was het tweede kind van Marx. Ze trouwt in 1868 met de Franse socialist Paul Lafargue. Het koppel vertaalt werken van Marx in het Frans en proberen het marxisme in Frankrijk en Spanje te verspreiden. De Lafargues proberen het gedachtegoed van Marx te beschermen tegen de revisionisten die Marx willen herschrijven. In 1911 pleegt het paar samen zelfmoord, om niet oud en gebrekkig te hoeven worden. (bron: Wikipedia)

STAN wil het met *The Marx Sisters* hebben over feminisme, idealisme en gender. Het is alleen te hopen dat de makers niet in de valkuilen van het neoliberalisme en het paternalisme vallen, door Eleanor en Laura Marx tot slachtoffers van hun revolutionaire vader te maken, terwijl zij overduidelijk hun eigen (politieke) keuzes hebben gemaakt.

U kunt het zien: de première is op 21 oktober in Vlaams Cultuurhuis de Brakke Grond in Amsterdam. Op 6 november is de Belgische première in de Kaaistudio's te Brussel.

Rachel Holmes schreef onlangs een biografie over Eleanor, *Eleanor Marx, a life* (Bloomsbury GBP 21,99)

Service / Boek

Vrouwen in de kunst

Kunsthistorica Karin Haanappel (geïnterviewd in *Historica* afgelopen oktober) legt op dit moment de laatste hand aan haar boek over de Franse beeldhouwster Camille Claudel (1864-1943). Op 8 december (het is dan 150 jaar geleden dat Claudel werd geboren) zal dit werk over het leven en oeuvre van de kunstenaar in het Singer Museum in Laren verschijnen. Het is mogelijk om deze boekpresentatie bij te wonen (meer informatie op www.singerlaren.nl).

En op kortere termijn start er in september weer op diverse plaatsen in het land een nieuwe college-reeks *Vrouwen in de Kunst*, gebaseerd op Haanappels boek *Herstory of Art* (2012). Meer informatie is te vinden op de website www.vrijeacademie.nl.

Via www.gendergeschiedenis.nl zijn oude nummers van *Historica* te bestellen.